

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Bakalářská práce

Teorie agresivity napříč obory

Plzeň 2012

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra filozofie

Studijní program Humanitní studia

Studijní obor Humanistika

Bakalářská práce

Teorie agresivity napříč obory

Dagmar Terelmešová

Vedoucí práce :

PhDr. Daniel Špelda, Ph.D.

Katedra filozofie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2012

Poděkování vedoucímu práce

Ráda bych touto cestou poděkovala vedoucímu práce PhDr. Danielu Špeldovi, Ph.D. za ochotu, obětavost, čas a velmi cenné rady, které mi poskytl při zpracovávání této práce.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, duben 2012

.....

Obsah

1. Úvod	5
2. Biologické pojetí agrese v díle Konrada Lorenze	7
2.1 Biologické pojetí agrese v chování dětí a dospívajících	15
3. Psychologické pojetí agrese v díle Sigmunda Freuda	18
3.1 Základy dětské agresivity v díle Sigmunda Freuda	27
4. Filozofické pojetí agrese v díle Ericha Fromma a Hannah Arendtové	30
4.1 Filozofický pohled na teorie agresivity pojednávající o dětech a dospívajících	45
5. Frommova kritika názorů Lorenze a Freuda	51
6. Závěr	55
Seznam použité literatury.....	56
Cizojazyčné resumé.....	58

1. Úvod

Tématem této práce jsou různé teorie agrese. Vzhledem k množství literatury, která byla k této problematice doposud sepsána, a s ohledem na různorodost vědních oborů, které se agresi věnují, jsem se v této práci zabývala teoriemi, které vznikly ve třech oborech, jimiž jsou psychologie, filozofie a biologie. Příčinám agrese a agresivního chování se dále věnují sociologie a sociální psychologie, které s ohledem na omezený rozsah práce nezmiňuji. Problematika agrese se objevuje i v dalších oborech, jakými jsou kulturní antropologie, politologie, historie aj.

Bakalářská práce nese název *Teorie agresivity napříč obory*. Již ze samotného názvu práce vyplývá její cíl, kterým je přehled teorií agresivity popsaných v biologické, psychologické a filozofické oblasti. Komparací děl autorů reprezentujících všechny tři obory jsem se snažila zjistit názorové odlišnosti a shody vědců při zkoumání dané problematiky. Na základě analytického přístupu k jednotlivým dílům a závěrům, které z nich vyplývají, jsem se pokusila o rámcový přehled, jak chápou a definují agresi jednotliví autoři. Syntetickou metodu jsem použila v kapitole porovnávající teorie agrese, kde jsem se snažila zjistit názorové rozdíly mezi jednotlivými mysliteli. Veškerá zjištění vzniklá porovnáním jednotlivých teorií se pokouším systematicky doložit na přehledu vzniku dětské agresivity ve všech třech uvedených oborech.

V bakalářské práci není možné uvést všechny biologické, psychologické a filozofické koncepce. Z tohoto důvodu jsem zaměřila pozornost na teorie vycházející z biologického základu Darwinovy evoluční teorie, závěry vzniklé z psychologických koncepcí Sigmunda Freuda a filozofických hypotéz Ericha Fromma.

Ve druhé kapitole bakalářské práce se zabývám evolučním, biologickým přístupem, který je zastoupen především výzkumy Konrada Lorenze, jež prezentuje v díle *Takzvané zlo*. Lorenzovy úvahy doplňují o názory Roberta Wrighta z jeho knihy *Morální zvíře* a poznatky Franse

de Waala obsažené v díle *Dobráci od přírody*. Z našich biologů jsem v bakalářské práci použila dílo Jana Zrzavého *Proč se lidé zabíjejí*. Všechny tyto práce jsou věnovány srovnávání zvířecího a lidského druhu a samozřejmě vzniku a průběhu agrese v těchto dvou rozdílných, i když úzce propojených světech.

Ve třetí části jsem se věnovala psychologické koncepci, která vychází ze základů psychoanalýzy Sigmunda Freuda. Pro bakalářskou práci jsem použila Freudovu knihu *O člověku a kultuře*, na níž navazují psychologické koncepce současných autorů Joži Spurného a jeho dílo *Psychologie násilí: o psychologické podstatě násilí, jeho projevech a způsobech psychologické obrany proti němu* a monografie Ivo Čermáka *Agrese, identita, osobnost a Lidská agrese a její souvislosti*.

Čtvrtou část práce jsem věnovala filosofickým teoriím agresivity a vybrala jsem autory Ericha Fromma a Hannah Arendtovou. Tato práce čerpá z děl Ericha Fromma, a to konkrétně z *Anatomie lidské destruktivity* a z pojednání *Lidské srdce*. Z díla Hannah Arendtové byly použity vědecké úvahy o vzniku agresivity v lidské společnosti obsažené v knize *O násilí*. V této kapitole jsem také použila lékařské závěry Reudigera Dahlkeho obsažené v jeho díle *Agrese jako šance*, kde spojuje agresi a agresivní chování se vznikem somatických onemocnění.

2. Biologické pojetí agrese v díle Konrada Lorenze

Jedná-li se o obor biologie a hledání biologických, vrozených příčin agresivního chování, vycházím ve své práci z děl lékařů, biologů, zoologů a etologů.

Teorie agrese založené na biologickém hledisku se shodují na vrozenosti agrese. Podle těchto výzkumů je lidský druh nedílnou součástí živočišné říše, tudíž si agresí přináší na svět ve své genetické výbavě.

Zařazení lidského druhu do živočišného světa vzniklo na základě darwinovské evoluční teorie. Sám Darwin se však jasnému včlenění lidské rasy mezi ostatní živočišné druhy vyhýbal. V knize *O původu druhů* není větší zmínka o lidském druhu. K lidské populaci se Charles Darwin obrací pouze v několika větách, ve kterých se zmiňuje o tom, že by toto dílo mělo pouze osvětlit původ člověka, protože až ve vzdálené budoucnosti bude možné studium lidské psychiky postavit na nových základech.¹

Díky pohledu darwinistické evoluční teorie je zřejmé, že si každý člověk v sobě uchovává část své zvířecí podstaty. Snad právě proto, že Darwinovy názory nenacházely v době svého zveřejnění mnoho příznivců a stále bylo mnoho těch, kteří chtěli jeho výzkumy zpochybnit, se rozhodli neodarwinisté dokázat, že naše zvířecí agresivní přirozenost existuje, a že není pouze špatnou součástí našeho já.

Mezi zastánce *instinktivní (pudové) teorie* řadíme lékaře a zoologa Konrada Lorenze (1903 – 1989), který na základě evoluce a vzniku lidské rasy porovnává rozličné druhy chování u různých druhů živočichů a také u člověka.

V knize *Takzvané zlo* hovoří o agresí, kterou popisuje jako *útočnost*, jež je vlastní právě tak zvířatům, jako lidem. Agrese namířená proti příslušníkům vlastního druhu – *vnitrodruhová agrese*² vzniká

¹ Cit. dle WRIGHT, Robert. *Morální zvíře*. Praha : Lidové noviny, 1995, s. 25.

² LORENZ, Konrad. *Takzvané zlo*. Praha : Mladá fronta, 1992, s. 21.

z několika příčin. Jednou z nich je *selekce druhu* vycházející z Darwinova *boje o přežití*. Tento typ agrese je známý i pod pojmem *rivalská agrese*.³ Podstatou je konkurenční boj mezi jedinci téhož druhu završený vítězstvím nejsilnějšího.

Lorenzovo dělení agrese doplňuje Ruediger Dahlke, který hovoří o agresivním chování při boji o teritorium jako o *teritoriální agresi*. Na tomto základě rozlišuje Dahlke dále na *agresi mateřskou* a *agresi vyvolanou strachem*. Podle Dahlkeho existují ještě další příčiny agresivního chování *agrese instrumentální, agrese kořistnická a agrese vyvolaná podrážděním nebo vzrušením*.⁴

Rivalská agrese je i podle Lorenze největší v místě, kde se živý organismus cítí nejbezpečněji.⁵ U zvířat se jedná o střed jejich teritoria, u lidí jde o prostředí domova a rodiny. Právě strach o bezpečí domova a jeho zajištění spolu s ochranou potomstva vyvolává nejsilnější obrannou agresi.

Lorenz porovnává v rámci boje o teritorium chování několika druhů živočichů. Například zmiňuje výrazné zbarvení korálových ryb, které dává příslušníkům stejného druhu najevo informaci o teritoriu s následnou hrozbou o možnosti útoku. Přesto podle zoologa Franse De Waala u lidí množství agrese a násilí nezáleží na hustotě osídlení. Vzájemné pronikání lidských teritorií nemá vliv na zvyšování agrese u jedinců.⁶ De Waal uvádí příklad Holandska, kde je velmi vysoká hustota osídlení, a přesto zde není taková kriminalita jako například v USA, kde je počet obyvatel na jeden čtvereční kilometr mnohem řidší. Největší kriminalita by měla být podle této teorie ve velkých městech. Částečně tomu tak je, a to vzhledem k procentuálním přepočtům obyvatel, přesto jsou velké rozdíly mezi světovými velkoměsty. De Waal vysvětluje tento fakt kulturními rozdílnostmi. Lidé, kteří historicky přizpůsobili svůj život stísněným

³ DAHLKE, Ruediger. *Agrese jako šance*. Praha : Ikar, 2005, s. 24.

⁴ Tamtéž, s. 24.

⁵ LORENZ, Konrad. *Takzvané zlo*. Praha : Mladá fronta, 1992, s. 38.

⁶ DE WAAL, Frans. *Dobráci od přírody*. Praha : Academia, 2006, s. 245.

životním podmínkám, jsou schopni tolerancí a přizpůsobením se zajistit společenskou shodu. Oproti tomu rozptýleně žijící skupiny jsou více uzavřené, individualistické a zdůrazňují ve svém životě svobodu a soukromí.⁷ Význam tohoto chování je *adaptivní* a přenáší se z generace na generaci, až tento typ chování převládne.⁸ Spolu s adaptací se přizpůsobuje i morálka. Ta je nezbytnou součástí společnosti a protiváhou naší agresivní přirozenosti. Morálka se mění podle okolností. Reaguje na prostředí, společenskou a politickou situaci a také na dostatek nebo úbytek potravinových zdrojů.⁹

Lorenz hovoří o lidské společnosti, kde je vnitrodruhová agrese velmi nebezpečná, což dokazuje ve společenských i historických souvislostech. Vnitrodruhový boj totiž může vést k vyhubení druhu, a to na rozdíl od boje *mezidruhového*, který je a vždy byl zápasem mezi lovcem a kořistí.¹⁰ Pravidlo nutnosti lovu pro zachování vlastní existence dnes už ovšem neplatí. Současný člověk nezabíjí ostatní živočichy, aby si zajistil potravu a přežil. Hubení ostatních zvířecích druhů se děje z důvodu sportu, zábavy a také často díky neopodstatněnému strachu z predátorů, například lov žraloků. Takže i mezidruhový konflikt může vést k vyhubení druhu a je patrné, že tento druh nebude lidský.

Lorenz zmiňuje agresi, která se neprojevuje u lovců, ale projevuje se jako obranná reakce kořisti, u níž se v rámci zachování života vyvinulo obranné agresivní chování. Nejvíce je tato agresivní obrana patrná u druhů žijících ve společenstvích. Agrese a útok je tedy jakousi nevyhnutelností v rámci zachování existence vlastní nebo existence celého společenství.¹¹

Člověk je podle Konrada Lorenze nejvíce ze všech živočišných druhů vystaven zhoubným vlivům vnitrodruhové selekce. Příčina tkví ve faktu, že člověk eliminoval nepřátelské vnější síly a zbývá mu tedy pouze

⁷ Tamtéž, s. 245.

⁸ Tamtéž, s. 224.

⁹ Tamtéž, s. 244.

¹⁰ LORENZ, Konrad. *Takzvané zlo*. Praha : Mladá fronta, 1992, s. 28.

¹¹ Tamtéž, s.32.

boj uvnitř svého druhu. Nemusí se bát mrazu, ani silných zvířat, ale jako dědictví po svých předcích si sebou nese *útočný pud*, který mu byl dán právě proto, aby přežil. Pokud tento pud stále působí a není nijak spotřebováván, působí *zlou vnitrodruhovou agresi*. Ta u lidstva ústí v potyčky, boje a celospolečenská neštěstí, jakými jsou války.¹² Vnitrodruhová agrese a útočné chování jsou součástí života. Jsou ve své podstatě neocenitelným a nezastupitelným darem. Ochraňují druh a umožňují jeho přežití v ostatním konkurenčním prostředí. V rámci jednotlivého živočišného druhu není nebezpečná, pokud se ovšem nejedná o druh lidský.¹³

Agresivní pud je podle Lorenze člověku vrozen. Je to *primární a spontánní instinkt*, který byl vývojově určen k udržení druhu. Je to právě spontánnost, která tvoří jeho nebezpečnou složku. Pokud by byl pouze reakcí na vnější projevy, daly by se vyloučit faktory, které působí na uvolňování agrese. Vzhledem i k těmto příčinám může dojít ke zničení lidského druhu, který vážnými změnami vnějšího prostředí způsobil nerovnováhu mezi okolním světem a svými vrozenými pudy, jež nedostačují rychlosti pokroku a vývoji technologií, které člověk vytváří.

Lorenz zmiňuje v této souvislosti agresivitu vznikající v malých mužských skupinách nazývanou *polární psychóza* nebo také *expediční šílenství*. Stísněný prostor a tím vzniklé nahromadění instinktivního pudu má za následek agresivní chování i při zcela malém podnětu. Čím lépe se skupina jedinců zná a čím užší jsou citové vazby mezi nimi, tím je agresivní chování útočnější a spouštěcí element slabší, tytéž podmínky jsou splněné i v rámci rodiny. Pokud agresor své chování pochopí, odreaguje přetlak agrese jinak – *přeorientuje ji*, například něco rozbije.¹⁴ Změna orientace je jediný způsob, jak agresi svést do neškodné formy. Pokud nelze odreagování provést tímto *uvědomělým* způsobem má jedinec nutkání vytvořit takovou situaci, v níž by se přetlak pudu mohl

¹² Tamtéž, s. 43.

¹³ Tamtéž, s. 48.

¹⁴ Tamtéž, s. 55.

uvolnit. Je to typ zvláštního chování, ze kterého vzniká nový instinkt, který má sílu jakéhokoli jiného pudu. Tento instinkt napodobuje formu nějakého jiného, různými proměnlivými podněty spuštěného chování. Lorenz označuje tuto novou formu chování za *ritualizaci*. Pojem *fylogenetická ritualizace* vysvětluje takto: „Jedná se o nově vzniklé dědičné chování, které kopíruje formy chování vzniklé společným působením různých podnětů vnějšího prostředí.“¹⁵

Právě díky ritualizaci je možné dostat pudy na neškodnou dráhu a tímto způsobem oponovat agresi. Pro lidský druh je specifická kulturní ritualizace. Spojením obou druhů ritualizace vzniká optimální prostředí a plní se tím dvě nejdůležitější úlohy, kterými jsou *kontrola agrese* a vzniká možnost vytvoření svazku mezi jedinci jednoho druhu.¹⁶ Je to právě rituální chování, které v lidské společnosti vytváří spleť kulturních rituálů, zvyků a ceremoniálů, což je styl jednání, které zaručuje jedinci úspěch a lze díky němu bezpečně dojít k určitému cíli.

Lorenz v této souvislosti zmiňuje příklady indiánských obřadů a ceremoniálů, které se stávají neustálým mezigeneračním předáváním zavedeným zvykem. Tyto rituály mívají v některých kulturách sílu zákona. Jedním z nich je například kouření indiánské dýmky míru, jež je nezpochybnitelným rituálem ukončující boj mezi zneprátenými kmeny i jedinci. Pokud se ukončí konflikt, vzniká vhodná půda pro *dorozumění*, kterým je eliminován negativní vliv agrese a vytváří se prostor pro rozvoj kladných citů mezi jedinci téhož druhu.

Lorenz hovoří o tom, že v běžném životě si často ani nejsme schopni uvědomit, kolik rituálů za jeden den ve společnosti učiníme. Rituálnost zabraňuje ve společenském životě vzniku agresivního jednání. Pokud například při vstupu do místnosti nepozdravíme společnost nebo se jinak odkloníme od společenských norem, vyvoláme pohoršení, hněv

¹⁵ Tamtéž, s. 60.

¹⁶ Tamtéž, s. 73.

i agresí, a to v závislosti na velikosti společenské odchylky.¹⁷ Zavedené normy chování jsou pro každou kulturu závazné, i když jsou mezi nimi velké odlišnosti. Morálním aspektem dneška je uvědomění si těchto rozdílů a jejich tolerance. „Musíme se naučit tolerovat jiné kultury, odvrhnout svou vlastní kulturní a národní aroganci a ujistit si, že sociální normy a rituály jiných kultur, které jejich příslušníci dodržují stejně, jako my dodržujeme své vlastní mají stejné právo být respektovány a pokládány za svaté. Bez tolerance, která vyplývá z tohoto poznatku, je pro člověka až příliš jednoduché vidět zosobnění všeho zla v tom, co je jeho sousedu nejsvětější. Právě neporušitelnost sociálních norem a rituálů, v níž spočívá jejich největší význam, může vést k nejstrašnější ze všech válek, k válce náboženské – a ta nám právě dnes hrozí!“¹⁸

Rituál má podle Lorenze v každé kultuře nezastupitelné místo. Tlumí agresí, ale neomezuje její úlohu při plnění hlavní funkce, kterou je podílet se na zachování druhu. Rituály mají tedy za úkol vyvolat u agresivních jedinců *brzdící mechanismy*.

Existují podle něj ještě dvě překážky, jež znemožňují plné rozvinutí agrese, jež může skončit zabitím příslušníka vlastního druhu. Jednak souvisí s účinností použité zbraně a zábranami tuto zbraň použít proti vlastnímu druhu, protože mnohem lépe zabijeme protivníka střelnou zbraní, než jej uškrtneme vlastníma rukama. Úzký tělesný kontakt s obětí vyvolává podle Lorenze tyto brzdící mechanismy a druhou překážkou je, že ani na tyto zábrany není vždy absolutní spolehnutí.¹⁹

Lorenz se domnívá, že pokud se snažíme nahromaděnou agresí nasměrovat jinam, existuje více forem přeorientovaného jednání. Jednou z nich je agresivní jednání vůči jedinci, který je momentálně nejbližší. Není-li možné zaútočit na silnějšího soupeře, odreagovává se agresor na slabším nebo mírnějším jedinci. Takto se projevuje přeorientovaná útočnost.

¹⁷ Tamtéž, s. 74.

¹⁸ Tamtéž, s. 78.

¹⁹ Tamtéž, s. 115.

Porovnáním chování různých zvířecích druhů dochází Lorenz k zajímavým závěrům. Zmiňuje se o zvířecích společenstvích, u kterých by se vnitrodruhová agrese vůbec neměla projevit. Jedná se o zvířecí druhy žijící ve stádech a hejnech. Ačkoli jsou právě tyto živočichové předurčeni k trvale přátelským vztahům, není tomu tak. Existuje pouze anonymní soudržnost. Osobní vztahy, láska a individuální přátelství se vyskytuje pouze u zvířat, u kterých je silně vyvinutá vnitrodruhová agrese. Vztahy mezi těmito jedinci vznikly z důvodu vzájemné spolupráce. Tato kooperace je nejnütnější při péči o potomky. Lorenz poukazuje, že právě z vnitrodruhové agrese *vyrůstá láska* a osobní vztahy, a to ritualizací přeorientované agrese. Takto vytvořené rituály jsou vázány na osobního partnera a staly se samostatným instinktem, a proto jsou *potřebné*. V běžném životě se tato potřeba projevuje nutností přítomnosti partnera a z obou jedinců tvoří pár s vazbou na domov, tedy na své teritorium. Příčinu spatřuje Konrad Lorenz ve faktu, že vnitrodruhová agrese je podstatně starší na žebříčku vývoje, než city, jakými jsou láska, přátelství a osobní pouto. „Vnitrodruhová agrese tedy může existovat bez svého protihráče – lásky, avšak neexistuje naopak láska bez agrese.“²⁰

Podle Lorenze je důvodem ohrožení lidstva, že se člověk stal příliš hrdým a ztratil chuť lépe poznat sebe i prostředí, které ho obklopuje. V lidském životě nemusí mít vše určitou příčinu a hranice poznání jsou možná konečné, ale nemusí tomu tak být. Právě tak jako lidský pocit nadřazenosti, na základě něhož se člověk domnívá, že je nejvyšším článkem vývojového řetězce. Pokud vycházíme z předpokladu, že člověk opravdu je vývojovým vrcholem, prošel kulturním vývojem a má historické a rozumové zkušenosti, měl by být dnešní člověk spořádaným, humánním a společensky odpovědným. Měl dost času se poučit o svých chybách, kterými způsobil škody jiným, ale hlavně ublížil svému vlastnímu druhu. Příčinou, proč tomu tak není, vidí Lorenz ve skutečnosti, že tím, jak člověk ovládl a eliminoval vlivy vnějšího prostředí, povolil ventil své

²⁰ Tamtéž, s. 184.

vnitrodruhové selekci. A právě díky tomu se dnes u lidí projevuje přehnaný sklon k agresivitě, a to více než v minulosti. Člověk je podle Lorenze schopen abstraktního myšlení, které spolu s darem řeči umožnilo kulturní vývoj lidstva a předávání zkušeností. Právě tato výjimečnost způsobila převratný a překotný vývoj vnějšího světa a na tuto rychlost nedovedly adekvátně reagovat vrozené lidské instinkty.²¹ Jediná šance lidstva vyrovnat se s touto situací, je jeho rozumová zodpovědnost. Zábranné mechanismy, které již byly zmíněny, neměly možnost se výrazně vyvinout, neboť se zbraněmi, které měl člověk dříve k dispozici, nebyl možný smrtící úder protivníkovi bez přímého tělesného kontaktu. Člověk je od přírody velmi málo vybaveným slabým živočichem, a tak se u něj jako u slabých zvířat nevyvinuly tyto mechanismy. U silných živočichů, jako je například lev, existuje podle doložených experimentů silně vyvinutý brzdící mechanismus. Při bojích o teritorium sice svého soka dovede zranit, ale nezabije jej. Brzdící mechanismus zabraňuje silnému zvířeti vyvraždit vlastní druh. Díky faktu, že člověk je slabým živočichem a jeho nejlepší obranou je útek, nemohly se u něj tyto mechanismy řádně vyvinout. Vznikla nerovnováha mezi slabými brzdícími mechanismy agrese a schopností usmrtit soka, a to díky vynálezu nových nekontaktních zbraní.²²

Oproti tomu De Waal namítá, že dnešní člověk historicky touží po společnosti a takovém způsobu života, který by mu dal možnost prožít svůj čas slušně a klidně. Aby toho mohl dosáhnout musí s ostatními členy společnosti dobře vycházet, což je podmínka vzájemné spolupráce. K tomu je třeba zachovat určité podmínky. Těmi jsou pořádek, ochrana jednotlivce, a tím i ochrana vlastní existence, dále pak mír a zachování sociálních společenských svazků.²³ Podle Jana Zrzavého je možné, že lidská spolupráce je, jakousi evolucí vzniklou kopií spolupráce zvířecí. Tak jako se mezidruhově potřebují živočichové, právě tak se potřebují

²¹ Tamtéž, s. 201.

²² Tamtéž, s. 203.

²³ DE WAAL, Frans. *Dobráci od přírody*. Praha : Academia, 2006, s. 252.

i lidé. Stabilní a kooperativní společnost vzniká tehdy, pokud omezíme individuální sobectví.²⁴ Bohužel ve společnosti, kde neexistuje sobectví, protekce vlastní rodiny a korupce neexistuje podle Zrzavého ani soudržnost. Příkladem je snaha o vybudování socialistického systému. Vždy se najdou výjimky zneužívající altruismu a snahy ostatních. S nárůstem počtu podvodníků, klesá i důvěra poctivých v kooperující společnost.²⁵

Konrad Lorenz hovoří o zvyšování agresivity v dnešní moderní společnosti v souvislosti s rostoucím pracovním tempem a konkurencí, která vládne ve společnosti. Boj o místo na slunci ve společnosti spolehlivě nahradil původní vnitrodruhovou selekci. Tento tvrdý střet je možné vnímat ve všech oborech lidské činnosti. Získat vedoucí pozici, tj. být biologicky nejatraktivnější z hlediska pokračování druhu, může být pouze ten nejrychlejší, nejdynamičtější, nejprizpůsobivější, ale bohužel ve většině případů také nejagresivnější.

Přeorientovat agresi lidského jedince žijícího v 21. století není vůbec snadné. Díky větší morální zodpovědnosti, výtvarným lidské kultury, jakými jsou věda, umění, sport a filozofie a díky citům, jakými je láska a přátelství, budou snad jednou moci naši potomci usměrňovat svoji útočnost, která je pro lidská pokolení darem i prokletím.²⁶

2.1 Biologické pojetí agrese v chování dětí a dospívajících

Lorenz zmiňuje v díle *Takzvané zlo* Freudovu úvahu o tom, jak absence sociálních vztahů a lásky zvláště ve vztahu k dětem způsobuje uvolňování agrese.

Díky této myšlence začala v USA uplatňovat výchovná metoda, která odstraňuje z výchovy dětí veškeré vlivy, které by je mohly nějak frustrovat. Prakticky to znamená, že dětem není nic odepřeno. Rodiče

²⁴ ZRZAVÝ, Jan. *Proč se lidé zabijejí*. Praha : Triton, 2004, s. 81.

²⁵ Tamtéž, s. 83.

²⁶ LORENZ, Konrad. *Takzvané zlo*. Praha : Mladá fronta, 1992, s. 227.

otročí svým dětem a snaží se jim slepě vyhovět. Koloběh rodiny se přizpůsobuje potřebám a nárokům dětí, jež nejsou součástí rodiny, ale diktátory, kterým musí ostatní vycházet všemožně vstřícně.

Výsledkem této metody měla být menší agresivita dětí a mládeže s heslem, jak se chovám k dítěti já, bude se ono chovat ke mně a ostatním. Na tomto stylu výchovy byla ovšem jednoznačně prokázána Lorenzova spontánnost a vrozenost agresivního pudu, který je prostředím, kulturou a výchovou pouze částečně ovlivnitelný.

Díky této výchovné metodě vyrůstá mládež, u které má agresivita vzrůstající tendenci, neboť ověřené výchovné metody (například tělesné tresty) byly z výchovného procesu odstraněny. Děti vyrůstají opečovávané jako vzácné botanické exponáty, které se cítí sebejistě a nedotknutelné. Při střetu s nemilosrdným prostředím společnosti, mimo ochranná křídla rodiny, se stávají děti neurotickými, nejistými a samozřejmě agresivnějšími.²⁷

Lorenz zmiňuje názor, že tato situace je způsobena nečinností a neuvolňováním se agresivního pudu. Pokud se vrozený pud neodreagovává průběžně, dochází k jeho hromadění a snižuje se prahová hodnota vyvolávacích podnětů. Pokud se instinkt nemá příležitost odreagovat, projevuje se zvláštním chováním, které je vlastně hledáním náhradního uvolnění nahromaděné energie. Právě u dětí, u nichž se projevuje zmíněný způsob výchovy, vzniká tento druh chování. Projevuje se nezvladatelným jednáním, neposedností, ale i agresivním, útočným chováním. Tento typ chování je Lorenzem popsán jako *apetenční chování*,²⁸ které se ve spojení se snížením prahových hodnot, projevuje jako instinkt právě u vnitrodruhové agrese. K agresivnímu chování poté stačí mnohem méně, než je obvyklé, někdy se dokonce spustí i bez podnětu.²⁹

²⁷ Tamtéž, s. 50.

²⁸ Tamtéž, s. 52.

²⁹ Tamtéž, s. 51.

S Lorenzovým názorem, že lidská agrese nemůže být výhradně kulturní záležitostí, souhlasí ve své knize *Dobráci od přírody* také Frans de Waal, který se specializoval na výzkum života primátů. Důležitou roli podle jeho výzkumů hrají geny a hormony.³⁰ Hovoří o hormonu endorfinu, který má vliv na násilnické a agresivní chování. Je to jakási závislost agresora na podnětu, protože následná hormonální reakce mu přináší vzrušení a uspokojení.³¹ S omezeným vlivem kultury a jejích možností při eliminaci agrese souhlasí i Jan Zrzavý. Ve své publikaci *Proč se lidé zabíjejí* se snaží odkrýt veškeré lidské pohnutky vedoucí k násilí. Na mnoha případech dokazuje, že morálka ovlivňuje agresivitu, ale vrozená agresivní složka člověka většinou vítězí.

³⁰ DE WAAL, Frans. *Dobráci od přírody*. Praha : Academia, 2006, s. 235.

³¹ WRIGHT, Robert. *Morální zvíře*. Praha : Lidové noviny, 1995, s. 370.

3. Psychologické pojetí agrese v díle Sigmunda Freuda

Zkoumání agresivity jako součásti lidské psychiky není možné, pokud se neseznámíme se základními principy Freudova učení.

Lékař, neurolog a zakladatel psychoanalýzy Sigmund Freud (1856 – 1939), stavěl svoji teorii na vrozených pudích. Jeho vědecké závěry se v průběhu času změnily. Významným podnětem pro přehodnocení teorií byla první světová válka. Jako biolog odmítal předpoklad, že člověk je svým založením dobrý. Přesto byl velmi rozčarován ničivostí války a hodnotil ji jako selhání kulturnosti a humanity západní civilizace. Válka s sebou přinesla takové množství násilí, zabíjení a agrese, že Sigmund Freud opravil svoji původní teorii založenou výhradně na sexuálním pudu a vracel se k antropologické podstatě člověka. Jeho pozdější hypotéza obsahovala nejen *pud života*, tedy sexualitu, ale také *pud smrti*, který je spojený s touhou po zabíjení a ničení a je podle něj přirozenou lidskou destruktivitou.³² Rozlišuje lidskou psychiku do tří oblastí Ono, Já a Nadjá a na základě této kategorizace směřuje svá bádání.

Freudovy výzkumy vycházely z vývoje psychiky lidského subjektu, přičemž nejdůležitějším zjištěním bylo objevení dětské sexuality, o které bude zmínka v další kapitole v návaznosti na dětskou psychiku a agresivitu. Z tohoto objevu vychází oidipovský komplex, který se stává oním uzlem, ze které ho se rozbíhají další Freudovy poznatky. Právě z oidipovského komplexu vychází *teorie libida*. To naplňuje vlastní Já, a tím se stává jeho objektem. Je to stav, který je Freudem nazván *narcismem*, sebeláskou a po celý život člověka se nemění. Lidské narcistické libido ze zmíněného stavu vychází a zase se do něj vrací.³³ Na tomto poznatku je postavena celá pudová teorie, které má libidinózní základ. Všechny pudy z tohoto základu vycházejí a díky němu vzniká

³² FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 14.

³³ FREUD, Sigmund. *O člověku a kultuře*. Praha : Odeon, 1990, s. 45.

i funkce *vytěsňování pudů*.³⁴ Právě potlačováním sexuálních pudů vznikají neurózy, které jsou ve své podstatě vytěsněnými perverzními sklony. Existence těchto vloh nezávisí na faktu, zda se projeví, či nikoli.³⁵

Na potlačování veškerých pudových projevů má největší vliv kultura a morálka. Tato morálka podle Freuda funguje na základě zastíracích manévřů a klamání celé společnosti, a to právě potlačováním přirozené sexuality. S ní souvisí i společensky vnucená monogamie, která ochromuje přirozený sexuální výběr. Mezi škodlivé vlivy kulturní sexuální morálky je nutné zařadit také již výše zmíněné neurózy. Na rozvoj neuróz, psychóz a depresí má vliv i vysoké tempo vývoje společnosti a neustálý tlak okolí na lidské smysly. Ty jsou stále více napínané tlakem rafinovaných dráždivých a stupňujících se nároků na každého jednotlivce.³⁶

Jako příklad je možné uvést falešnou morálku ze začátku 20. století, kterou můžeme pozorovat v dobové filmové tvorbě i beletristických dílech. Předstíraný, naprosto bezchybný rodinný život skrýval často manželskou nevěru a zajišťoval prosperitu vykřičeným domům. S tímto faktem se Freud zajisté ve společenském životě setkal a posloužil mu jako potvrzení jeho hypotézy o malém vlivu společenské morálky na pudovou vrozenost člověka. Podle Freuda se díky vlivu kultury jedinec žijící ve společnosti vzdal části svého Já. Mezi tyto uměle omezené osobnostní vlohky patří jednak svrchovanost a mstivost, ale také *agrese*.³⁷ Jakékoli její potlačení má jednak výsledek pozitivní, člověk respektuje kulturu, a také negativní, kdy se potlačení nezdaří a způsobuje jedinci pocity neštěstí a utrpení nebo má špatný vliv na okolí. Pouze člověku se slabým sexuálním pudem se daří respektovat požadavky morálky bez jakékoli psychické újmy.³⁸ Sexuálním omezováním se stupňuje nahromaděné libido. To hledá cestu k ukojení. Na těchto základech vyrůstají perverzní úchytky různého charakteru, které

³⁴ Tamtéž, s. 45.

³⁵ Tamtéž, s. 69.

³⁶ Tamtéž, s. 63.

³⁷ Tamtéž, s. 66.

³⁸ Tamtéž, s. 69.

bezprostředně mohou ohrožovat ostatní jedince, ale i mírnější formy, jakými jsou neurózy a ostatní psychické poruchy.³⁹

Při hledání podstaty agresivního chování a jednání se Freud vrací k začátkům psychoanalytického učení o pudech. Agrese je vlastně neustálý rozpor mezi Já a objektovými pudy reprezentované libidem, kam zahrnuje pud lásky v nejširším slova smyslu. Do této kategorie patří např. také sadismus.⁴⁰

Freud hovoří o pudu života, jež plní v organismu funkci žití a cílem je propojování jedinců a větších celků. Vzhledem k prokazatelnosti pudu života musí existovat v organismu i protichůdný pud smrti. Ten skrytě rozkládá lidské nitro a obrací se proti vnějšímu světu v podobě destrukce a agrese. Sadismus i masochismus se vždy spojovaly s projevy navenek, ale zároveň se promítají do vnitřní psychiky jedince. Obě tyto formy perversity vycházejí ze sexuálně zaměřeného destruktivního pudu. Díky tomu, že tyto dva projevy perversy jsou spojeny se sexualitou, jsme schopni je vnímat. Tam, kde nelze pud smrti odhalit po stránce sexuální, vychází jeho existence z možností silného narcistického prožitku a projevuje se ve formě zuřivé agrese, která dává jedinci pocit neomezené moci.⁴¹

Podle Freuda je agresivita pudová vlna člověka a díky tomuto faktu se stává pro kulturu a morálku velmi silnou překážkou. Cílem kultury je sjednocení jedinců i národů. Je to dílo pudu života a díky tomu je snahou kultury připoutat vzájemně široké masy na základě libida, které je chápáno jako nutnost při navazování společenských a pracovních vztahů.⁴²

Proti kultuře se brání vrozený agresivní pud, který je dán člověku do vínku a díky němu je člověk veden ke stálému nepřátelství k ostatním. Freud dokazuje, že tato agrese je následovníkem pudu smrti. Pud smrti

³⁹ Tamtéž, s. 69.

⁴⁰ Tamtéž, s. 357.

⁴¹ Tamtéž, s. 361.

⁴² Tamtéž, s. 361.

a pud života jsou ve stálém zápasu, který tvoří dominantní část lidského života a je podstatou kulturního vývoje.⁴³ Kultura je nucena zvládat příliv agresivního pudu, a to tak, že jej eliminuje pomocí Nadjá, našeho svědomí, které jako přísný strážník vrací agresivitu zpět k našemu Já. U Já dochází k potlačování přirozenosti, protože by mnohem raději ventilovalo tento příliv agrese na ostatních jedincích.

Naše špatné svědomí pramení jednak ze spáchaného zla, ale i z předpokladu, že bychom zlo spáchat mohli nebo mu jen přihlíželi. Důvodem je obava ze *ztráty lásky*, ale také ze *společenského trestu*.⁴⁴ V praxi to znamená, že pokud vykonám zlo, které mi zpřijemňuje život uvolněním mého libida, mohu tak učinit pouze tehdy, pokud společnost na můj prohřešek nepřijde a tudíž nebude následovat trest.

Zvnitřnění si morálky bez ohledu na ztrátu lásky a vidinu trestu je posun k vyšší formě vlastního vědomí k Nadjá – svědomí. Čím jsou lidé ctnostnější, tím bdělejší a přísnější Nadjá mají.⁴⁵ Velmi důležitou roli hrají vlastnosti jedince a jeho charakterové rysy.

Český psycholog Ivo Čermák v této souvislosti hovoří o náchylnosti jedince k agresi, která souvisí s lidskými vlastnostmi, které usnadní vybavení agrese a ovlivňují následné chování.⁴⁶

Podle Freuda existují tedy dva zdroje pocitu viny. Jedním je strach před vnější autoritou, druhým je obava ze svého Nadjá, svého svědomí. Koloběh vnitřního zápasu mezi pudy a svědomím je zapříčiněn neustálým odříkáním pudu, z čehož vzniká rozvoj a růst svědomí. Tedy každou část agresivity, kterou nejsme schopni uspokojit, přebírá Nadjá a touto přibývajícím agresivní silou potlačuje Já. Ze svědomí vyrůstá pocit viny a lítosti. Právě na pocitu provinění, který má své kořeny v dětství každého

⁴³ Tamtéž, s. 361.

⁴⁴ Tamtéž, s. 363.

⁴⁵ Tamtéž, s. 364.

⁴⁶ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou : Fakta, 1999, s.69.

z nás, vyrůstá fungující kultura, na jejíchž základech je možné soužití ve společnosti⁴⁷

Sigmund Freud nespatřuje zlo a dobro v podstatě samotných pudů, ale z porušení vyrovnanosti mezi pudem a tím, co jej reguluje. Je to vlastně neustálý zápas mezi lidskou přirozeností a kulturou. Ta má tvořit jakousi hráz agresivním pudům. Jaká složka zvítězí závisí pouze na jedinci a na jeho vnitřním zápase.⁴⁸

Freud byl skeptikem ohledně nutnosti změny sociálního systému a jeho následného vlivu na podstatu člověka. Tím se dostával do názorového sporu s představiteli marxistického myšlení. Nebyl přesvědčen o tom, že pokud budou odstraněny podmínky kapitalistické společnosti a bude nastolena kultura vzájemné spolupráce a pomoci, musí se nutně omezit i negativní pudové projevy člověka, a to především agresivita.

V této oblasti vzniká zásadní rozpor mezi Freudovými a Frommovými názory. Podle Frommova názoru vzniká agrese *reaktivně*, tedy jako reakce na vnější vlivy. Freudův pesimismus k absolutní výchovné funkci kultury a dominanci reaktivní agrese je potvrzován nejen díly současných moderních etologů, zastánců tzv. *spontánní*, vrozené agrese, ale dnes po několika desetiletích trvání socialistických společností můžeme potvrdit jeho závěry i na základě historických faktů.⁴⁹ Z historického hlediska je tudíž možné hodnotit Freudův názor na přeceňování moci kultury jako správný.

Čermák na Freudův názor na vliv kultury navazuje a prohlubuje jej. Podle Čermáka kultura, která dnes vzniká je zrcadlem médií a agresivitu ve společnosti neomezuje, ale naopak ještě podporuje. Dnešní člověk je natolik sycen násilím, které je neustále předkládáno sdělovacími prostředky, že jsou jeho reakce na nejkřutější formy násilí zcela otupělé.⁵⁰

⁴⁷ FREUD, Sigmund. *O člověku a kultuře*. Praha : Odeon, 1990, s. 369.

⁴⁸ Tamtéž, s. 354.

⁴⁹ Tamtéž, s. 336.

⁵⁰ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou : Fakta, 1999, s.7.

Agrese se týká mnoho teorií, prezentovaných různými znalci, což je díky skutečnosti, že spektrum projevů agrese se ve společnosti neustále rozšiřuje. Každý myslitel rozděluje agresi podle svých hledisek a každý ji také individuálně specifikuje.

Pokud budeme hovořit o agresi z pohledu moderní psychologie jedna z možných alternativ je definice agrese českého psychologa Joži Spurného, a to že: „Agresí rozumíme destruktivní chování, směřující k fyzickému, slovnímu nebo symbolickému útoku vůči jinému jedinci.“⁵¹ Rozlišuje *krátkodobou a dlouhodobou agresi* a zdrojově odlišuje agresi jako *pudovou reakci* a dlouhodobě *plánované promyšlené jednání*, přičemž oba typy jsou v kontraverzi se společenskou morálkou. Pudová, instinktivní, agresivní reakce se promítá v rámci celého našeho života, a to z důvodu naší skryté slabosti pro surové jednání.

Spurný uvádí i názory ostatních autorů, kteří považují agresi a vůli k moci za *hybné složky* lidského dění.⁵² Za zdroj pudové agrese považuje *afekt* – například zlobu, hněv, dále *frustraci* a také *zvyk*, což je naučená, instrumentální agrese. O agresi hovoří i jako o *převlečeném strachu*.

Podle něj má agresivní chování krátkodobě katarzní (očisťující) účinek. Díky možnosti odreagování agrese vzniká jakési přivykání agresi a vytváří se model agresivního chování. Pokud se agresivní jednání zdaří a proběhne katarze, je velmi pravděpodobná snaha agresora o opakování takového zážitku.

Agresivní chování má podle Spurného velmi širokou škálu projevů, a to od slovních narážek, až po fyzické násilí. Může být *přímá*, (zaměřená přímo proti určitému objektu), *nepřímá*, (kdy se agresor soustředí na hodnoty nebo rodinu objektu), *přesunutá*, (vybití si vzteku na obětního beránka), *imitativní*, (např. šikana) nebo *invertovaná*, kterou je myšlena autoagrese.⁵³

⁵¹ SPURNÝ, Joža. *Psychologie násilí: o psychologické podstatě násilí, jeho projevech a způsobech psychologické obrany proti němu*. Praha : Eurounion, 1996, s. 17.

⁵² Tamtéž, s. 17.

⁵³ Tamtéž, s. 18.

Zda-li proběhne agresivní reakce, záleží podle Spurného i na dalších faktorech, například jestli už jedinec *agresivně* reagoval, tedy jestli byl vystavován agresi podmiňujícím frustracím. Jde o dlouhodobé a stálé řešení situací agresivním jednáním, přičemž se stává agrese zvykem. Dalším faktorem je *souhlas s agresi udělený skupinou*, ve které se jedinec pohybuje a samozřejmě také druh *temperamentu*.⁵⁴

Spurný hovoří o nepřeborném množství vnějších faktorů, kdy se pravděpodobnost agresivního chování zvyšuje. Těmito faktory jsou podle něj alkohol, drogy, sounáležitost s agresivním davem, provokující jednání, schvalování agrese, pocit bezmoci a kontakt s prezentovaným násilím. Podle Spurného tvoří *agresivní jednání agresora a reakce oběti základ konfliktních situací a vztahů, které ve společnosti vznikají*.⁵⁵ Veškeré poznatky na poli psychoanalýzy, praktické a experimentální výzkumy, jejichž závěry pomohou odhalit a vysvětlit konkrétní násilné chování, mají za cíl toto jednání předvídat a najít prostředky, jimiž se dá situacím, při kterých agresivní konflikty vznikají, zamezit.⁵⁶

Ivo Čermák dělí agresi z praktického pohledu, a to na *přímou a nepřímou, verbální a fyzickou*.⁵⁷ Navzájem dochází ke kombinaci pojmů podle konkrétních projevů, například přímá fyzická agrese je prakticky tělesné ubližování. Čermák rozlišuje mezi agresi a násilím. Zatímco o agresi hovoří jako o *chování, jehož cílem je záměrně někomu ublížit nebo jej poškodit*, násilí je vyčleňováno jako podkategorie a je definováno jako *záměrný pokus někomu ublížit*.⁵⁸ Ivo Čermák považuje za důležité rozlišení agrese na *instrumentální a emocionální*.⁵⁹ Instrumentální agrese vzniká na základě předem promyšleného kalkulu a snahou je dosažení určitého cíle. Veškeré emoce mizí, projev je chladný, vypočítavý. Tato forma agrese se objevuje u nájemních vrahů a pramení z touhy ubližovat

⁵⁴ Tamtéž, s. 19.

⁵⁵ Tamtéž, s. 19.

⁵⁶ Tamtéž, s. 95.

⁵⁷ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou : Fakta, 1999, s. 11.

⁵⁸ Tamtéž, s. 12.

⁵⁹ Tamtéž, s. 29.

jiným, ať již kvůli vlastnímu pudovému uspokojení agrese nebo z důvodu finančního zisku.

Podle Čermáka emocionální agrese, označená také jako *impulzivní*, vzniká hromaděním různých prožitků negativního charakteru. Tyto podněty zapříčiní větší zranitelnost a snazší propuknutí návalu agresivního vzteku. Může se jednat také o silnou emoční reakci, která zablokuje funkce mysli a člověk přestane domýšlet následky svého chování. Tento typ agrese není promyšlený.⁶⁰ Oba druhy se v praxi vyskytují provázaně, protože spuštěním myšlení při emoční agresi se ovlivní její celkový průběh a může dojít ke změně typu agrese.⁶¹

Dnešní psychologie nehledá univerzální teorii. Ohledně předpokladů vzniku agrese se Čermák, ani ostatní soudobí vědci nekloní k názoru, že je pouze biologicky determinována. Biologické předpoklady jsou nyní ochotně spojovány s faktory sociálními, kulturními a psychickými. Přesto nelze biologickou podstatu agrese opomenout. Nové výzkumy v této oblasti potvrzují významnost dědičnosti, neurofyzologie a chemických procesů v organismu.

Nejvyšším cílem současných psychologů je co nejlépe definovat individuální aspekty, které ovlivňují agresivní chování. Jedná se především o charakterové vlastnosti, které mohou mít vliv na agresivní chování. Výzkum se zaměřuje na individuální odlišnosti a propojuje je s mechanismy podporující vznik agrese a zasazuje je do časového, vývojového rámce.⁶² Mezi tyto indikátory agrese patří *náchylnost k emocionálním reakcím, iritabilita, hostilní přemítání, strach z trestu, tolerance vůči násilí a potřeba nápravy*.⁶³ Iritabilita a náchylnost k emocionálním reakcím jsou nadměrné reakce na podněty, které jsou frustrační, kupříkladu zvýšená výbušnost na zanedbatelnou provokaci.⁶⁴

⁶⁰ Tamtéž, s. 29.

⁶¹ Tamtéž, s. 30.

⁶² ČERMÁK, I.; HŘEBÍČKOVÁ, M.; MACEK, P. *Agrese, identita, osobnost*. Tišnov : Sdružení SCAN, 2003, s. 26.

⁶³ Tamtéž, s. 25.

⁶⁴ Tamtéž, s. 27.

Hostilním přemítáním je myšleno časové zachycení agresivních projevů. Jedná se o to, jak dlouho přetrvávají v jedinci myšlenky na agresi. Tedy pokud je osoba vystavená agresi, jak o ní uvažuje, zda dlouho nebo krátce a jak překonává touhu po odplatě.⁶⁵ Dalším osobnostním faktorem je tolerance vůči násilí. Z experimentálních situací vyplývá zvyšující se míra tolerance společnosti. Směrodatný je také faktor strachu z možného trestu. Obava z trestu vyplývá ze subjektivního pocitu o porušování sociálních norem. Pocit viny může být různorodý a může vést k pokusu o agresivní napravení negativní situace.

Čermák také uvádí několik motivací agrese. Popisuje je jako konkrétní motivy vyvolávající násilné chování. Jedná se o *motiv sebepotvrzení*, za kterým je snaha agresora o vzbuzení respektu, *motiv odplaty*, který nastává jako reakce na proběhlé násilí a dále pak *motiv spravedlivého rozhořčení* vznikající na základě spáchané křivdy. Důležitý je *motiv opovržení* způsobený snahou agresora o ponížení jedince, či skupiny, dále *motiv atribuce úmyslu*, který ve svém důsledku ohrožuje osobní hodnoty ostatních, přičemž může být úmyslný nebo ne, ale ostatními je vnímán jako záměr a *motiv zajištění výhody pro posílení vlastní hodnoty*, což je upevňování vlastních hodnot na úkor ostatních.⁶⁶

Rozlišení sociálně – psychologických faktorů uzavírá rámeček subjektivních i objektivních aspektů ovlivňující agresi. Patří sem ještě zdvořilostní normy omezující útok na hodnoty jiných lidí, ospravedlňování agrese a také role třetí osoby, která může zprostředkovat, či podněcovat konflikt. Agrese vzniká rovněž přílišným zaměřením pozornosti pouze na vlastní Já a osobní hodnoty. Častým faktorem agresivního chování je také využití anonymity ze strany agresora, např. v útočícím davu a tím vznikající možnost beztrestného páchaní agrese.⁶⁷ Do tohoto modelu ovšem nelze zařadit osoby patologické a nebo lidi s vysoce vyvinutými morálními hodnotami.

⁶⁵ Tamtéž, s. 28.

⁶⁶ Tamtéž, s. 37.

⁶⁷ Tamtéž, s. 39.

„Osudovou otázkou lidského druhu se mi zdá být, zda a jakou měrou se jeho kulturnímu vývoji podaří zvládnout poruchy soužití zaviňované lidskou agresivitou a pudem sebezničení. V tomto ohledu si snad zaslouží zvláštní pozornost právě současná doba. Lidé teď dospěli v ovládání přírodních sil tak daleko, že se s jejich pomocí mohou vzájemně snadno vyhladit až do posledního. Vědí to, proto onen jejich dnešní neklid, nešťastnost a úzkostné nálady. A nyní lze očekávat od druhé z obou nebeských mocností, věčného Erosa, že vyvine úsilí, aby se prosadil v boji se svým stejně nesmrtelným odpůrcem. Avšak kdo může předvídat úspěšnost a výsledek tohoto zápasu.“⁶⁸

3.1 Základy dětské agresivity v díle Sigmunda Freuda

Posuzování agresivity u dětí není možné bez toho, aniž bychom se seznámili se základními psychickými rysy vývoje dítěte. Jedním z nejvýznamnějších vědců, který se věnoval této oblasti je bezesporu Sigmund Freud.

Pokusem o krátké představení Freudova výzkumu vývoje lidské sexuality, je možná následná návaznost příčin poruch dětské psychiky související se sklony k agresivnímu chování. Příčiny pozdější agrese vždy vznikají v období vývoje a souvisí podle Freudových závěrů s oidipovským komplexem, proto by nebylo možné bez zkráceného přehledu pokračovat v návazných vysvětleních.

Sexualita u Freuda je širokým souhrnem jednak tělesných funkcí, jejíž snahou je dosažení slasti spolu s vlastním rozmnožováním, ale také souvisí s pocity přátelství a s láskou. Tímto psychoanalytickým rozlišením se Freud vyhýbá jakémukoli hodnocení různých, a to i odporných druhů perversí, které jsou pro něj pouze projevy sexuálních pudů, jenž usilují o samostatné dosažení slasti a souvisí s vývojem libida. Fakt, že existuje

⁶⁸ FREUD, Sigmund. *O člověku a kultuře*. Praha : Odeon, 1990, s. 380.

intenzivní dětská sexualita, byl Freudův průlomový objev v oblasti psychoanalýzy a vyvolal jím v odborné i ostatní společnosti velké pobouření a široké diskuze.⁶⁹

Freud jako první zveřejňuje výsledky svých výzkumů týkající se dětské sexuality vznikající v ranných stádiích života dítěte. Zkoumáním *infantilní sexuality* dochází k závěru, že se vyvíjí ze základních pudových složek v souvislosti s *erogenními* oblastmi těla. V počátku vývoje je tedy sexuální funkce převážně *autoerotická*, po níž následuje období, které dělíme do tří fází – *orální*, *sadistickoanální* a nejpozdější fáze *genitální*, kdy začíná být plněna funkce rozmnožovací.

Na této vývojové cestě se fixuje *libido*, tímto výrazem Freud označuje energii sexuálních pudů. Podle místa fixace libida je možné pomocí psychoanalýzy zpětně objevit počátky různých psychických neuróz.

Autoerotické období je podle Freuda specifické dominantní fixací na matku, kdy dítě bez ohledu na pohlaví vnímá matku jako objekt orálního zájmu. S růstem zubů a související bolestí dítě ztrácí orální centrum slasti a reaguje první agresí – křikem a nespokojeností. V prvních letech dětství se vytváří vztah *oidipovského komplexu*, kdy vzniká u hochů nepřátelství vůči otci jako konkurentovi v boji o jeden sexuální objekt, kterým se stává matka.⁷⁰ Obdobně reaguje i děvče. Je to období *sexuálního bádání* dítěte a vytváření jeho *vlastních sexuálních teorií*, které bývají *incestní*.⁷¹ Po tomto sexuálně aktivním období nastupuje fáze *latence*, kdy se projevuje vnitřní rozpor určitého odporu a hnusu. Toto období přetrvává až do puberty. Vývojové stádium pubescenta je náročně právě vnitřními spory, ve kterých se dostává do konfliktu doba rané sexuální aktivity a období sexuálních zábran, latence. V tuto dobu dochází k orientaci v pohlaví, konkrétně v ženských pohlavních orgánech, na kterých se projevuje *kastrace* a mužských

⁶⁹ Tamtéž, s. 32.

⁷⁰ Tamtéž, s. 30.

⁷¹ Tamtéž, s. 30.

s přítomností penisu. Na tuto skutečnost navazuje *kastrační komplex*, který je důležitý pro vytváření charakteru a absence jeho průběhu bývá v dospělosti u chlapců příčinou různých psychických poruch.⁷²

Dítě v počátcích svého vývoje naráží na přirozenou autoritu a ta znemožňuje dítěti dosažení prvního a nejvýznamnějšího uspokojení pudu. U dítěte vzniká pomstychtivá agrese, které se dítě musí vzdát, protože jej k tomu donutí otcova autorita. Dítě přebírá autoritu svého otce. Tím, že se s touto autoritou identifikuje vzniká Nadjá. Svědomí postupně sílí a roste množstvím dalších zřeknutí se, tedy potlačením pudů. Podle Freuda není zcela přímá souvislost mezi potlačováním agrese u dětí agresí autority, tedy trestem a růstem svědomí. I děti s mírnou výchovou mohou mít velmi přísně svědomí.⁷³ Přesto nepochybně nutnost vnějších vlivů na utváření dětského Nadjá. Agrese vůči autoritě, otci, ať uskutečněná nebo ne, vyvolá trest a z něj pramenící pocit viny. Zde se mísí prvotní neuspokojení agrese a lítost dítěte podmíněná láskou k otci. Tento stav se generačně opakuje, a tím vzrůstá pocit viny. Samotné pocíťování viny je výsledkem zápasu mezi pudem života a pudem smrti. Od otce a rodiny je tento pocit provinění stále posilován směrem ke společnosti a celému lidstvu. Na něm totiž vyrůstá celá kultura a morálka naší generace i těch dalších.⁷⁴

Sigmund Freud vysvětluje na záměrném potlačování sexuální přirozenosti společenskou sexuální morálkou chyby vznikající při zakládání manželství a následky těchto omylů, které se dále promítají ve výchově dalších generací. Například pokud neurotická matka veškerou svojí nespotřebovanou manželskou láskou zahrnuje svého potomka, způsobuje mu tím nevědomě negativní změny v charakteru, což zapříčiňuje vznik psychických poruch, které se u dítěte dříve nebo později projeví.⁷⁵

⁷² FREUD, Sigmund. *O člověku a kultuře*. Praha : Odeon, 1990, s. 31.

⁷³ Tamtéž, s. 367.

⁷⁴ Tamtéž, s. 370.

⁷⁵ Tamtéž, s. 78.

4. Filozofické pojetí agrese v díle Ericha Fromma a Hannah Arendtové

Americký psycholog a sociolog Erich Fromm (1900 – 1980) reaguje na začátku svého díla *Anatomie lidské destruktivity* na Lorenzovu pudovou teorii. Jeho dílo označuje za neoinstiktivistické a přiznává mu určitou odbornost i pravdivost. Je však pro něj příliš zjednodušující Lorenzovo konečné řešení agresivní problematiky, které by mělo být podle Fromma serióznější. Nesouhlasí s Lorenzovým pojetím spontánností agrese u lidí. Zabývá se také Freudovým dílem, které je podle Fromma také postaveno na pudových, instiktivistických základech. Freudovy teorie jsou ve vztahu k závěrům Ericha Fromma porovnány v jedné z kapitol této práce.

Fromm rozděluje zkoumání agrese do dvou směrů. Jedním z nich je oblast zastřešující teorie zakládající se na pudovém, vrozeném základě, tedy *instiktivistické*, a na teorie psychologické tedy *behavioristické*. Teorie vzniklé z těchto dvou oblastí označuje Fromm jako *monoexplanační*, tj. jednostranně vysvětlující.⁷⁶ Je tedy důležité najít další možnost. K té je nutné nejprve rozlišit agresi na *dva rozdílné typy*. Prvním typem je *obranná (benigni) agrese*, tedy ta, která je společná pro všechny druhy zvířat. Tento typ agrese mizí, pokud pomine příčina ohrožení. Druhým typem je *agrese maligní*. Ta je specifikem lidského druhu a člověk skrze ní uspokojuje svoji žádostivost.

Při zkoumání obranné agrese je jediným možným závěrem, že agresivní chování živých organismů je reakcí na přímé ohrožení vlastní existence. To může nastat nejen při ohrožení příjmu potravy a rozmnožování, ale také omezováním životně nezbytného prostoru nebo sociálního prostředí. Agresivní chování má společný původ a vzniká v určitých oblastech mozku. Důvodem tohoto jednání je zachování života.

⁷⁶ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 16.

Tento typ agrese se nazývá *fylogeneticky naprogramovaná agrese* a vyskytuje se u všech živočichů, včetně *člověka*.⁷⁷ Obranná reakce vzniká na biologickém základě, konkrétně na sebezáchovných mechanismech mozku. Na ohrožení reagují živočichové různě, agrese a zlost je pouze jednou z forem. Mnohem častější reakcí na pocit ohrožení je *útek*. Vzniká ze strachu. Pokud není možnost útoku, který je nejčastější reakcí zvířete i člověka, nastává fáze útoku.

Právě zmíněný *instinkt útěku* je podle Fromma mnohem častější reakcí na ohrožení, než agrese. Zabývá se tudíž otázkou, která zní, proč je podle neoinstiktivistů nutné zabývat se vrozeností agresivních vloh? Není důležitější se zabývat vrozeným puzením k útěku? Právě úteková reakce je mnohem přirozenější, především u lidského druhu. Kultura historicky potlačovala u lidské rasy tento instinkt a nahrazovala jej podněty k boji, spolu s teoriemi cti a hrdinství. Na základě těchto závěrů je zřejmá souvislost mezi obrannými mechanismy člověka a zvířete, ať už vyvolávají agresi nebo útek. Oba instinkty jsou biologicky podmíněné a slouží k zachování života.

Podle Fromma obraz člověka jako šelmy nevznikl z jeho vrozených dispozic. První příslušníci lidské rasy byli z větší části vegetariáni. Masožravými šelmami se člověk začal obklopotvat z důvodu vlastní potřeby. Pes se stal hlídačem a pomocníkem při lovu, kočky si člověk zdomácněl pro ochranu zásob a svých obydlí před hlodavci. Člověk tedy využíval agresivní dispozice šelem pro svoji obranu a pohodlí.⁷⁸

U zvířat se podle Fromma jednoznačně prokazuje platnost instinktivistické teorie agrese. Agresi u zvířat rozděluje do tří typů. Je to *agrese predátorů*, *intraspecifická agrese*, která se uplatňuje proti příslušníkům stejného druhu a *interspecifická agrese*, jež vzniká vůči jedincům jiných živočišných druhů.⁷⁹

⁷⁷ Tamtéž, s. 104.

⁷⁸ Tamtéž, s. 108.

⁷⁹ Tamtéž, s. 111.

Pro vznik zvířecí agresivity je velmi významné prostředí. Jinak se chová zvíře ve svém přirozeném prostředí, kde se projevují výhradně instinkty obranné agrese. V zajetí byla mnohými významnými zoology u primátů pozorována agrese, a to typ agrese vysoce destruktivní. Při hledání stejných pravidel vzniku agrese u lidského druhu a zvířat se Fromm soustředí právě na fenomén *přelidnění*. Experimenty, které Fromm předkládá, dokazují, že destruktivní chování zvířat vychází především ze zmenšení životního prostoru, ale zmiňuje, že extrémní nárůst agrese byl zaznamenán, když do skupiny primátů byl včleněn jedinec z jiné skupiny. Podle jeho průzkumů vzniká silná agrese *narušením hierarchie* ve skupině.⁸⁰

Bohužel lidská destruktivní agrese je mnohem krutější než agresivita našich zvířecích předků. Fromm se věnuje otázkám odkud vlastně pochází tato hyperagrese. Zda ze stejného základu jako agrese zvířecí nebo je ta lidská něčím specifická?⁸¹ Pro hypotézu společné lidské a zvířecí agrese hovoří argument, že i u zvířat se projevuje destruktivní agrese. Ta však podle Fromma vzniká, pokud jsou zvířata donucena žít v zajetí v omezeném prostoru. Pokud by lidská agrese také souvisela s přehuštním, byla by vyvolána *životními podmínkami*, nikoli větším *potenciálem* agrese u lidí.⁸² Historie ani moderní výzkumy však tuto hypotézu nepotvrzují. Člověk se choval krutě a destruktivně i v dřívějších společnostech, kdy populace nebyla tak soustředěná v určitých místech, jako je tomu dnes. Je tudíž patrné, že důvod bude pravděpodobně jiný.

Člověk pociťuje při týrání a mučení určité uspokojení. Lidská destruktivita podle Fromma není naším evolučním dědictvím, ale odhalíme ji zkoumáním právě těch faktorů, kterými se lidé od zvířat odlišují. Dochází tím k přesvědčení, že maligní část agrese není člověku vrozená, tudíž se dá eliminovat správnými vzorci chování a výchovou.⁸³

⁸⁰ Tamtéž, s. 114.

⁸¹ Tamtéž, s. 189.

⁸² Tamtéž, s. 190.

⁸³ Tamtéž, s. 191.

Erich Fromm se zmiňuje o různých projevech agrese. Jedná se např. o *pseudoagresi*, se kterou souvisí *neúmyslná agrese* a *hravá agrese*.⁸⁴ Tyto typy agrese mohou způsobit zranění nebo zabít, je to však ze strany agresora čin neúmyslný. Dalším druhem pseudoagrese je agresivní *sebeprosazování*, jež souvisí s mužskými hormony a prosazením samčí dominance při pohlavním aktu. Na jisté míře agrese tudíž závisí přežití druhu. Často dochází k chybě, pokud je sebeprosazovací forma agrese zaměněna za agresi obecnou. Je zde však jasný rozdíl mezi destruktivní agresi a prosazováním samčí identity při překonávání překážek. Tento přístup umožní dosažení cíle – uplatnění vlastních genů v další generaci.⁸⁵ Příliš nízký nebo extrémně vysoký stupeň sebeprosazení se projevuje v charakterových vlastnostech lidí, v tomto případě ženy nevyjímaje. Pro společnost má horší dopad, pokud jedinec trpí vysokým stupněm sebeprosazení. Společnost má moc tyto projevy eliminovat silou kultury a morálních pravidel, kterým se jedinec více, či méně podřizuje, aby mohl ve společnosti žít.

Frommova jistota, že instinktivita lidského ničivého pudu jako vrozenost je mylné tvrzení, dokládá studiem vývoje lidských společností. Zpracovává velké množství antropologického materiálu, kde sleduje především odlišnosti v různých kulturách a poměřuje je v různých časových obdobích. Dokazuje obrovské rozdíly v destruktivním chování mezi jednotlivými kulturami, a to je onen důkaz, že nemůže jít o vrozený pud. Někdy je mylně zaměňována vrozenost destruktivity s náboženskými motivy nebo rituály v jednotlivých společnostech. Svými podrobnými výzkumy dokazuje, že destruktivita není součástí lidské přirozenosti, a že je rozdílná i mezi jednotlivci.⁸⁶

Pro vznik obranné, benigní agrese jsou nutné jiné podněty u zvířat a jiné u člověka. Zvíře vnímá jen to nebezpečí, které je dané a bezprostředně přítomné. Člověk oproti tomu vzhledem ke své fantazii

⁸⁴ Tamtéž, s. 192.

⁸⁵ Tamtéž, s. 196.

⁸⁶ Tamtéž, s. 181.

a rozumovým možností je schopen předvídat. Díky tomu má tendenci nebezpečí předpokládat a nebo je manipulován okolím, aby v reálné nebezpečí uvěřil. Implantace údajného nebezpečí vyvolává u lidí *defenzivní agresi*, která je formou určité sugesce. Bez tohoto typu agrese by nebylo možné masové ovlivňování celých národů, které vstupující například do válečného konfliktu věří v ohrožení svých zájmů a přitom se oni sami stávají agresory.⁸⁷

Veškerá agrese plynoucí z těchto podnětů vzniká jako reakce na ohrožení životních zájmů člověka. Ty jsou mnohem početnější a různorodější, než u zvířat. Hlavním důvodem lidské obranné agrese je strach. Ten je pocitem, se kterým se člověk těžce vyrovnává a chce se jej co nejrychleji zbavit. Jsou různé způsoby, jak se od strachu člověk osvobozuje. Jedná se o metody zdraví prospěšné, jakou je například spánek, nebo řešení naprosto nevhodná, jakými jsou alkohol, drogy nebo jiné návykové látky.

Nejčastějším východiskem pro zbavení se strachu je agrese, tím organismus přechází z pasivity vystrašení do aktivity – útoku.⁸⁸

Fromm uvádí i další příklady ohrožení, na něž člověk reaguje agresí. Jedním z nich je pocit nebo fakt *ztráty svobody*. Ztráta svobody je proces, který ničí samotnou lidskou podstatu. Je to tedy jeden z nejdůležitějších životních zájmů. Tato forma obranné agrese, která vychází z potřeby svobodného žití se může velmi snadno v područí šikovných manipulátorů a dobře podaných, úderných hesel stát agresivitou destruktivní, ryze násilnickou. Mezi těmito dvěma formami je velmi tenká hranice, která bývá pro lidskou psychiku velmi těžce postřehnutelná. Další možností vzniku agresivního chování je *lidský narcismus*. Zde vychází Erich Fromm z Freudových výzkumů lidského Já. Narcismus vzniká u lidí, jejichž libido se obrátilo k vlastnímu já a ztratilo

⁸⁷ Tamtéž, s. 200.

⁸⁸ Tamtéž, s. 201.

zájem o okolní svět.⁸⁹ Narcistický člověk je přesvědčen o své dokonalosti a neomylnosti. Je proto velmi snadné vyprovokovat u něj agresivní chování zraněním jeho ega. Reakce jsou velmi prudké a pomstychtivost uraženého narcisty je opravdu úporná. Narcismus se projevuje jednak u jedinců, kterými bývají významné a slavné osobnosti, političtí vůdci, ale také u skupin. Soudržnost narcistické skupiny spojené určitou nadřazeností je velmi vysoká. Agrese celé skupiny se zpravidla projevuje vůči příslušníkům jiné, stejně smýšlející skupiny.⁹⁰

Jedním ze zdrojů obranné agrese je *odpor*. Tento typ agrese popisuje Freud jako nevědomé uzavírání vědomí člověka. Pokud se psychoanalytik snaží podvědomí odkrýt, naráží na odpor a s ním spojené agresivní chování. Vzniká v podstatě pokaždé, pokud se subjekt brání proti pravdě a odhalení svého potlačeného nitra. Setkáváme se s ním v každodenním životě i ve struktuře společnosti. Odpůrci režimu bývají také často agresivně perzekuováni a vyháněni neomylnými vůdci, kterým si dovolili klást odpor.⁹¹

Do výčtu chování, které je podmíněno agresí, začleňuje Fromm ještě dva druhy agrese, a to je *konformní a instrumentální*.⁹² První typ je tzv. agrese vyplývající z poslušnosti. Člověka nežene k zabíjení vnitřní touha, ale motivace zvenčí, kterou se stává příkaz a jím vyvolaná poslušnost. Instrumentální agrese slouží k opatřování si důležitých věcí a směřuje k dosažení určitého cíle.

Fromm rozlišuje mezi *nutností a žádoucností*. Nutností je opatření si potraviny, ale co je pro člověka žádoucí? Jsou to předměty, které potřebujeme, a nebo věci a pocity, které si přejeme? Vzhledem k lidské nenasytnosti, ale může vést k agresi stav, pokud jedinec nemá dostatek prostředků, aby si dopřál vše, co si vysnil a po čem touží.⁹³

⁸⁹ Tamtéž, s. 202.

⁹⁰ Tamtéž, s. 206.

⁹¹ Tamtéž, s. 207.

⁹² Tamtéž, s. 208.

⁹³ Tamtéž, s. 210.

Podle Fromma je obranná agrese fylogeneticky naprogramovaná. Nemůžeme se jí tudíž zbavit, můžeme ji pouze usměrňovat. Ke snižování faktorů obranné agrese je nutné zajistit dostatek materiálních zdrojů, oprostit se od vykořisťování dané kapitalistickým systémem a radikálními politickými změnami zrestrukturalizovat společnost. Každý člen lidské společnosti by měl mít pocit odpovědnosti k ostatním, k sobě a svému vlastnímu růstu.⁹⁴

Maligní, destruktivní agrese je jevem specificky se vyskytující pouze u člověka. Lidský jedinec je výjimečný tím, že má sklony k vraždění a týrání příslušníků svého druhu bez jakékoli příčiny a bez sebemenšího prospěchu. Tato agrese je jednou z lidských vášní, která je u některých kultur dominantní a je *interakcí sociálních podmínek a existenciálních potřeb*. Důležité je podle Fromma při zkoumání lidské destruktivní agrese hledání specifických podmínek lidské existence.⁹⁵ Hledání lidské podstaty je oblast, která zajímá od dob starověkého Řecka všechny filozofy a myslitele. Výzkumem a porovnáním mnoha různých kultur zjišťují antropologové, že kultura je tím, co směřuje a vytváří lidský život, nikoliv přirozenost. Pod zástěrku lidské přirozenosti se historicky dalo ukrýt mnoho špatného – lež, vraždy, ziskuchtivost, závist a sobectví.⁹⁶

Fromm rozlišuje několik typů destruktivity. Jednak může být destruktivní agrese vázána na charakter osoby. Do této oblasti řadí Fromm *sadismus* a *nekrofilii*, nebo pokud je vyvolána vnějšími podněty, jakými jsou války, materiální nedostatek, nuda, náboženské a politické konflikty. Bez těchto podnětů ničivá energie odpočívá, připravena propuknout.

Mezi destruktivní agresí vyvolanou vnějšími podněty patří *pomstychtivá agrese*, která se významně liší od obranné agrese. Vzniká až potom, co došlo k poškození, tudíž jejím účelem není obrana a bývá

⁹⁴ Tamtéž, s. 217.

⁹⁵ Tamtéž, s. 221

⁹⁶ Tamtéž, s. 222.

mnohem krutější, úpornější a projevuje se pocitem radosti z ničení.⁹⁷ *Extatická ničivost* je také podmíněna vnějšími vlivy. V tomto případě se člověk snaží svoje existencionální problémy řešit tím, že se dostane do stavu extáze, mimo sebe. Je více možností, jak do takového stavu dospět. Stav transu osobnosti může směřovat k pocitům uspokojení, náboženského vzrušení, ale také je tímto stavem navozována atmosféra vzteku a ničivosti např. u válečníků před bojem.⁹⁸

Jednou z charakterových forem destruktivity je podle Fromma *sadismus*. Opakem sadismu je *masochismus*. Obojí souvisí s pojmem *algolagnia*, jež je složený z výrazů *algos* – bolest a *lagneia* – radost, tedy radost z bolesti. Rozlišujeme tudíž mezi pasivní (masochistickou) algolagnií a aktivní (sadistickou) algolagnií.⁹⁹ Oba tyto perverzní projevy vychází ze sexuálního pudu a jsou jimi nevědomě motivovány. Problém těchto dvou sexuálních sklonů je touha po ovládnutí a poškození někoho jiného, což má negativní vliv na život ostatních lidí ve společnosti.¹⁰⁰

Fromm se zmiňuje o sadismu, který nemá sexuální podstatu. Do této kategorie řadí sadistické násilí, které způsobuje bolest těm, kteří nemají sílu se bránit. Patří sem děti, zvířata, nemocní, staří lidé a zajatci. Na těch je a historicky bylo nejčastěji páčáno kruté mučení a násilí.¹⁰¹

Sadismus vyrůstá pouze tam, kde se naskytnou vhodné podmínky. Ty spatřuje Fromm v nedokonalosti společnosti. Pokud je společnost založená na vykořisťování ostatních a má ještě další znaky, jakými jsou konzumnost a omezení individuální nezávislosti, pak jsou podmínky pro vznik a růst sadismu příznivé. Kultura nenabízí podle Fromma aktivitu, ale pasivní lenost a také nenabízí radost. Opravdovou radost totiž zažívá jedinec jen tehdy, jestliže je svobodný. Z nesvobody jedince Erich Fromm viní kapitalistickou společnost, jež je podle něj postavena na nesvobodě a zotročování. Jedná se tím o stejný princip, na kterém je postaven

⁹⁷ Tamtéž, s. 272.

⁹⁸ Tamtéž, s. 276.

⁹⁹ Tamtéž, s. 280.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 281.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 283.

sadismus. Nesvoboda ve společnosti tudíž zakládá podmínky vhodné k projevům této destruktivní vášně.¹⁰²

Dalším druhem zhoubné agrese je *nekrofilie*, v překladu láska k mrtvému.¹⁰³ Nekrofilii Fromm dělí na dva druhy, a to sexuálního a nesexuálního charakteru. Sexuální nekrofilie se projevuje sexuálním vzrušením nebo ukájením se na mrtvých tělech. Nesexuální typ se projevuje jako destruktivní vášněň trhat, ničit mrtvé tělo, touhou po zápachu hnilobího masa, exkrementů apod.¹⁰⁴ Fromm často porovnává svoje hypotézy s Freudovými závěry. Co se týká nekrofilního charakteru, hovoří Fromm takto: „*Považuji nekrofilní charakter za zhoubnou formu charakterové struktury, jejíž neškodnou formou je Freudův anální charakter.*“¹⁰⁵ Nekrofilní charakter se zakládá na lásce k mechanickosti, k tomu co neroste, není živé. Celý život nekrofilní osobnosti je strukturován úmysly nebo činy související s destruktivitou a snahou přeměnit organické na neorganické, živé na mrtvé.¹⁰⁶

Sama evoluce podle Fromma nepopisuje odlišnosti člověka k ostatnímu živočišnému světu. Zabývá se člověkem, jako živočichem, který dosáhl oproti ostatnímu živému největší mozkové kapacity a instinktivní determinace.¹⁰⁷ Člověk je jediný živý organismus, který má inteligenci, rozum a schopnost používat své myšlení k poznávání sebe sama i ostatního světa. Tím si uvědomuje svoji jedinečnost, ale chápe i svoji malost, bezmocnost a je si vědom konce své existence. Lidskou podstatu nedokáže Fromm definovat jednou vlastností. Je nutné najít určité lidské potřeby, které vychází z lidského existenciálního konfliktu. Proto nazývá Fromm tyto potřeby jako *existenciální*. Jsou jimi veškeré podmínky nutné pro fyzické a psychické zdraví jedince. Každá existenciální potřeba vyžaduje jiný typ uspokojení, které se projevuje

¹⁰² Tamtéž, s. 296.

¹⁰³ Tamtéž, s. 324.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 328.

¹⁰⁵ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha : Nakladatelství Josefa Šimona, 1996, s. 59.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 41.

¹⁰⁷ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 226.

prostřednictvím *vášní*, jakými jsou láska, nezávislost, pravda, spravedlnost, ale také sadismus, destruktivní chování, nenávist aj.¹⁰⁸ Pro jejich vývoj v lidském charakteru je nutné splnit některé podmínky. Ty jsou *sociální a neurofyziologické*.¹⁰⁹ Podmínky neurofyziologické vychází z kvality a možností lidského mozku. Člověk si vytyčuje cíle a organizuje svůj život na základě své schopnosti myslet. Dále se jedná o podmínky *sociální*.¹¹⁰ K těm patří materiální dostatek, svoboda a podpora myšlení díky kvalitním společenským podmínkám.

Jedinou cestou pro Ericha Fromma je tudíž vytvoření nové teorie, která rozděluje *popudy na orgánové*, dříve označené jako *pudy*, které mají za úkol přežití jedince a *neorgánové popudy*, jimiž jsou *vášně*. Ty souvisí s charakterem jedince a individuálně se odlišují.¹¹¹ *Vášně* jsou kategorií danou historicky, a to skrze biologické podmínky, které má jedinec k dispozici a *pudy*, instinkty, jež jsou kategorií přirozenou.

Jsou tedy *pudy* a *vášně* racionální nebo iracionální? Fromm se snaží odpovědět tímto rozdělením: „Navrhuji označovat za racionální všechny myšlenky, pocity nebo jednání, které napomáhají adekvátnímu fungování a růstu celku, jehož části jsou, a za iracionální všechno, co směřuje k oslabování nebo destrukci celku.“¹¹²

Fromm se ve svém díle zabývá i jinými teoriemi, které vychází z behavioristické teorie agrese, ale jen jedna rozšiřuje všeobecnou teorii agrese. Touto jedinou teorií je Dollardova teorie frustrace – agrese. Americký sociolog a antropolog John Dollard (1900 – 1980), považuje za příčinu agrese nějakou formu frustrace, přičemž zpětně každá frustrace automaticky vyvolá agresi. V návaznosti na tuto teorii vznikaly pozdější, moderní studie, pro které se stává frustrace pouze jednou z mnoha příčin agrese. Jedním z vědců, kteří Dollardovu hypotézu rozšiřovali o komplex nových poznatků je americký sociální psycholog Leonard Berkowitz. Ve

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 228.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 254.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 257.

¹¹¹ Tamtéž, s. 84.

¹¹² Tamtéž, s. 261.

své studii *Hypotéza frustrace – agrese: výzkumy a změny* se snaží dokázat, že frustrace podněcuje agresi, pokud je blokována aktivita subjektu směřující k nějakému cíli.

Původní hypotéza zahrnovala ještě nutnost doplňkových faktorů, jakým je např. osobní útok. Berkowitz se nesnaží dokázat, že každé maření dosažení cíle automaticky vyvolá agresi, ale shrnuje podmínky, které zvyšují nebo snižují možnost vzniku agrese.¹¹³ Snaží se dokázat, že frustrace vede k agresi vyprovokováním negativního afektu. Ten je vyvolán podněty, které v člověku vzbuzují odpor a nechuť. Tato situace vyvolá v lidském organismu určité emoce a motorické reakce. Jejich výsledkem je buď únik, potom setrvává člověk v pocitu hněvu a nebo přímá agrese. Pokud si uvědomujeme, že útok proti nám byl veden úmyslně, bývá následná agresivní reakce o to silnější.¹¹⁴

Berkowitz uvádí mnoho příkladů experimentálního charakteru, kdy se staly předmětem zkoumání podmínky a síla podnětů nutných pro vznik frustrace. Experimenty prokázaly, že čím blíže je daná osoba svému cíli a ten je mařen, tím větší frustrační podnět vzniká a následná agresivita přímoseměrně vzrůstá.¹¹⁵

Na Berkowitzovy vědecké názory reaguje Ivo Čermák, když hovoří o frustraci jako o *nejčastější* příčině agrese. Dollardova hypotéza frustrace – agrese, která je v současnosti vnímaná jako nejnivnější a experimentálně podložená, prošla již mnohými upřesňujícími změnami. Čermák v této souvislosti poukazuje na další faktory vzniku agrese, kterými jsou např. *strach z trestu, náhradní cíl agrese*, kdy si agresor vylévá agresivní pocity např. na osobních věcech objektu apod. Obdobný

¹¹³ BERKOWITZ, Leonard. *Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation*. Psychological Bulletin [online]. 1989, vol. 106, iss. 1 [cit. 20. 11. 2011], s.59 – 73, zde s. 60. Dostupné z WWW: <http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/aggression/frustration%20aggression.pdf>.

¹¹⁴ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou : Fakta, 1999, s. 35.

¹¹⁵ BERKOWITZ, Leonard. *Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation*. Psychological Bulletin [online]. 1989, vol. 106, iss. 1 [cit. 20. 11. 2011], s.59 – 73, zde s. 65. Dostupné z WWW:<http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/aggression/frustration%20aggression.pdf>.

dopad má i *přemístění agrese* nebo redukce vnitřní tenze formou *katarze* – ventilací, uvolněním agrese.¹¹⁶

Berkowitz se snažil dokázat na základech Dollardovy hypotézy, že každé maření, každá překážka bránící dosažení cíle vyvolá agresi. Dalšími argumenty v později vytvořených studiích zjišťuje, že vyšší agresi vyvolávají *překážky společensky nelegitimní, osobní motivace a nepředvídané selhání jedince při dosahování cíle.*¹¹⁷

Na Dollardovu hypotézu reaguje také Erich Fromm, když poukazuje na určení jednoznačného významu slova frustrace, což se v Dollardově teorii neobjevuje. Frustrace patří podle Fromma do našeho života jako jeho nedílná součást. Díky neustálému vyrovnávání se s frustračními podněty člověk roste a vyvíjí se. A nemusí na ně reagovat agresi. Jde tedy vždy o konkrétního jednotlivce a agresi, která se projevuje, a je přímoúměrná tomu, jaký význam má frustrace pro danou osobu.¹¹⁸ Nejdůležitější pro vznik a intenzitu frustrace jsou charakterové vlastnosti jedince. Studie vycházející z behavioristické teorie neústí v globální hypotézu, proto se podle Ericha Fromma nehodí tato teorie pro komplexní teorii zkoumající příčiny destruktivní agrese.

Na rozdíl od názoru Ericha Fromma je tato hypotéza dnes považována za základní bod moderních psychologických koncepcí.

V rámci doplnění podnětů nutných pro vznik agresivního jednání má podle názoru Ericha Fromma má značný význam nuda. Tou je myšlena otupělost člověka ke stále vzrůstajícím podnětům, které skrze média každodenně útočí na naši psychiku. Jak se dovedou lidé poddávat nudě, záleží na jejich psychické vyspělosti a možnostech psychického růstu.¹¹⁹ Smyslem lidského života se tak stává trvalé unikání nudě. Práce,

¹¹⁶ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou : Fakta, 1999, s. 34.

¹¹⁷ BERKOWITZ, Leonard. *Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation*. Psychological Bulletin [online]. 1989, vol. 106, iss. 1 [cit. 20. 11. 2011], s.59 – 73, zde s. 71. Dostupné z WWW: <http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/aggression/frustration%20aggression.pdf>.

¹¹⁸ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivní. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 77.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 242.

kteřá dává možnost vřdělku, sledování televize, sportovní aktivity, to vře má jeden cíl, zbavit se nudy.

Źivot dneřního člověka je podle Fromma uspokojován jednoduchými cíli. Založení rodiny, Źití ve společnosti, nutnost respektování společenských pravidel a konzumnost společnosti neumoŹňují naplnění podstaty lidské existence. Je možné tato prázdná místa zaplnit různými způsoby. Novými zážitky z cestování, adrenalinovými sporty, činností v náboŹenských skupinách, ale také znuděností, netečností, ignorací, užívání návykových látek, ale také destruktivitou, krutostí a násilím. Ve vřech případech, ať pozitivních nebo negativních, touŹí člověk po překročení vlastních hranic a vyrovnáním se s konečností své existence.¹²⁰

Německá filozofka Hannah Arendtová (1906 – 1975) ve své knize *O násilí* věnuje především pozornost vlivu násilí na vřvoj společnosti a její chod. Chápe agresi jako téma, které se stává pro Źivot společnosti prioritním problémem. Důkazem jsou podle ní i astronomické částky věnované na vřzkum agresivního chování a z něj vyplývajícího násilného jednání.

Arendtová se zásadně distancuje od snah zoologů aplikovat poznatky získané vřzkumem různých druhů zvířat na lidskou agresivitu. Uznává, Źe může být v jednotlivých případech patrná podobnost mezi lidským a zvířecím chováním, přesto důkazy o tom, Źe určité jednání je přímým dědictvím po zvířecích předcích, je podle Arendtové vědecky neprokazatelné. Je totiž mnohem snazší dělat experimenty se zvířaty, než s lidmi, a to proto, Źe lidé *mohou podvádět*.¹²¹

Rozlišuje násilí na přirozené, které vzniká bez podnětů a má obranný charakter, a na takové, z něhoŹ se vytrácí funkce sebezáchovy. Tento typ agrese je iracionální a je v něm zakořeněný původ lidské

¹²⁰ TamtéŹ, s. 264.

¹²¹ ARENDTOVÁ, Hannah. *O násilí*. Praha : OIKOYMENH, 2004, s. 44.

brutálnosti.¹²² Příčinou této iracionality je lidský *rozum*. Ten dává člověku moc a tím i nebezpečnost. Arendtová nesouhlasí s koncepcemi, které vyčleňují člověka z živočišné říše pouze na základě rozumu, který z něj dělá podle zoologů nebezpečné zvíře. Rozdíl mezi člověkem a zvířetem nečiní v moderní době rozum, ale lidská znalost vědy a jejích postupů.¹²³

Na základě kritiky známých koncepcí se snaží Hannah Arendtová dokázat, že lidské násilí není ani iracionální, ani nemá zvířecí podstatu.

Podnětem pro vznik násilí bývá podle Arendtové prvotně hněv. Ten může být iracionální a chorobný, ale objevuje se také jako pocit roztrpčení nad bezprávím a krutostí jiných. Tato forma hněvu vzniká především proto, že jím chceme něco změnit. To ovšem lze pouze v případě, že se nejedná o věc neměnnou.

Arendtová hovoří o tom, že pokud jsme schopni hněvem a násilím napravit nějakou nespravedlnost, ztrácí hněv a násilí svoji iracionalitu, například použití zbraně při sebeobraně. Díky tomu je možné jej spolu s násilím zařadit mezi přirozené lidské emoce a člověk není schopen se jich zbavit. Samozřejmě je, že pokud vezmeme právo do vlastních rukou násilím, narážíme na hradbu společenských zákonů a pravidel. Hněv a násilí je iracionální pouze tehdy, pokud jsou směřovány proti *náhražkám*, což je postup, který v rámci odreagování hněvu navrhuje psychologové a psychiatři, jako formu léčby.¹²⁴ Používání rozumu k zastírání pravdy a k manipulaci s ostatními je považováno Arendtovou za projev iracionality.

Druhý typ rozčilení vycházející z nespravedlnosti se v dnešní době projevuje jako hněv a násilí, které jsou reakcí na pokrytectví, což tvoří základ společenské nespokojenosti, ze které vyrůstají veškeré konflikty. Touha po pravdě, odhalení nepřítelů a stržení masky je vždy vedena

¹²² Tamtéž, s. 45..

¹²³ Tamtéž, s. 46.

¹²⁴ Tamtéž, s. 47.

touhou po spravedlnosti. Zda se tato snaha zvrhne v iracionalitu, tedy tzv. *násilí pro násilí*, je věcí jinou.¹²⁵

Násilí samotné rozebírá Arendtová na základě filozofických koncepcí jako stav aktivity a činnosti. Poměruje jej se stavem smrti jako konečným řešením lidského života. Celé směřování lidského života je vedeno snahou o výjimečnost, a tím o vyhranění si jakési nesmrtelnosti v lidské společnosti. Lidský život je spojen se stálým zápasem a násilí je nedílnou součástí tohoto boje. Boj jako společenský fenomén a násilí, které vzniká při tomto boji rozebírá Hannah Arendtová historicky. Řeší koncepci marxismu a revoluční zápasy spojené se snahou o lepší společnost. Toto snažení vyústilo podle ní v jakési rozčarování. Budoucnost vidí Arendtová v revolučních změnách, které se budou dít pod taktovkou inteligence a vědecké společnosti. Směřuje k tomu jednak konzumnost naší moderní společnosti a také nepostradatelnost vědeckých vymožeností, kterých už nejsme schopni se vzdát.¹²⁶

Pokud budeme hovořit o násilí jako o tvůrčí aktivitě a zkategorizujeme jej do oblasti biologie, dostáváme se podle Arendtové do pastí tím, že ospravedlňujeme násilí jako tvůrčí, hybnou silu.

Problém společnosti je podle ní neustále viditelný v současných ulicích, kdy nastolování práva vzniká pomocí násilí. Řešení konfliktů je také možné nenásilnými formami přesvědčování. Dnešek je určován stálým rozporem mezi těmito dvěma názory. Nebezpečnost pohledu obhajujícího násilí tkví v přesvědčení o prospěšnosti použití násilí ve prospěch udržení práva a omlouvání kolektivní násilnosti, která tím vzniká. Díky odvolávání se na biologickou vrozenost, se může stát násilí společensky omluvitelné, což vidí Arendtová jako nejhorší alternativu.

Jako nejhorší typy násilí vnímá Arendtová ty, které jsou páčány na základě *pseudovědeckých koncepcí rasismu*.¹²⁷ Rasismus je vnímán díky svému vývoji jako ideologie, která vznikla na rozumových základech, je

¹²⁵ Tamtéž, s. 48.

¹²⁶ Tamtéž, s. 54.

¹²⁷ Tamtéž, s. 56.

tudíž racionální. Vyrůstá na předsudcích, které se sice dají potlačit, ale další rozpory jsou posilovány problémy spojované s materiálním zabezpečením. Souvisí s obstaráváním životních potřeb a bojem o pracovní místa, levné byty apod. Na základě takových podnětů naplno propuká rasové násilí vyvěrající z nesmiřitelnosti zájmů při obstarávání životních potřeb.¹²⁸

Tento konflikt zmiňuje Arendtová v souvislosti s černošskými gethy, ale je zřejmé, že její názor stále více potvrzuje naše současnost a řešení konfliktů vznikajících v oblastech s romskou menšinou. O hrozbě banalizace zla, na kterou Arendtová upozorňuje, hovoří i Ivo Čermák.¹²⁹ Zlo a neštěstí se podle něj začíná objevovat okolo nás, a to v takovém množství, že už jsme vůči němu imunní.¹³⁰

4.1 Filozofický pohled na teorie agresivity pojednávající o dětech a dospívajících

Fromm se zmiňuje ve svém pojednání o *behavioristické metodě*, která je ve Spojených státech velmi důležitá při řešení agrese u dětí vzhledem k tomu, že většina vědců v USA je na tuto metodu orientována. Její podstata spočívá v poznatku, že pokud dítě zjistí, že si vymůže agresivitou vše potřebné, začne se tak chovat. Totéž platí podle této metody i o opačném chování. Pokud se k dítěti chová rodič s maximální láskou, bude se tak chovat i dítě. Agrese podle této teorie tudíž vzniká nápodobou.

Této teorii se podrobně věnuje Leonard Berkowitz. Ten hovoří o behavioristické metodě v rámci problematiky hypotézy frustrace – agrese, přičemž se věnuje agresivitě u dětí vznikající napodobováním negativních příkladů. Experimentálně dokazuje průběh agresivní reakce u dětí, které shlédly agresivní film a potom jim byl zadán úkol a při jeho

¹²⁸ Tamtéž, s. 56.

¹²⁹ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou : Fakta, 1999, s. 7.

uskutečňování jim byly kladeny záměrné překážky. Reakce dětí, které přišly do styku s filmovým násilím, byly podstatně agresivnější, než u jedinců, kteří zmíněný film neshlédli. Potvrzuje se tím skutečnost, že určité společenské jevy, které ukazují agresi, dokonce přímou agresi vyvolají, a to i tehdy pokud dítě nebylo frustrováno. Frustrace zde slouží pouze k posílení podnětu agrese.¹³¹ Ve snaze tzv. kladného vybití agrese je u dětí zkoumán i prvek soutěživosti. Předpokládalo se, že soutěživé prostředí podporuje přesměrování agrese. Experimenty však potvrdily, že soutěžní klání podporuje nárůst rivality, která často zahrnuje i *vybití se ublížením jiné osobě*.¹³²

Agrese je podle této teorie tedy pouze *naučenou jinou formou chování*, kterou se snažíme dosáhnout co největšího množství výhod.¹³³ Behavioristická metoda se soustředí na výsledky agrese, tedy činy. Nevěnuje takovou pozornost ani původci, ani podnětům, které chování způsobily.

S touto metodou, ačkoli je pokládána za vědeckou, Fromm nesouhlasí, neboť podle něj nelze oddělit čin od člověka, je nutné znát především jeho motivy.¹³⁴

Na vytváření charakteru dítěte a následně dospělého člověka má nezpochybnitelný vliv *orientační rámec*.¹³⁵ Je to určení pevného bodu vlastní existence, orientace v okolním světě a pochopení jeho smyslu. Je to jakási mapa umožňující orientaci lidského jedince a objevuje se u všech kultur. To co do tohoto rámce nezapadá, často hodnotíme jako zmatené či dětinské. Je to vlastně filozofie daná každému jedinci v určité kultuře. Každé dítě v určitém věku si potřebuje vybudovat takový orientační rámec, a to i za cenu doplnění určitých struktur rámce svojí

¹³¹ BERKOWITZ, Leonard. *Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation*. Psychological Bulletin [online]. 1989, vol. 106, iss. 1 [cit. 20. 11. 2011], s.59 – 73, zde s. 66. Dostupné z WWW:<http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/aggression/frustration%20aggression.pdf>.

¹³² Tamtéž, s. 67.

¹³³ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 54.

¹³⁴ Tamtéž, s. 56.

¹³⁵ Tamtéž, s. 232.

fantazií. Potřeba tohoto plnohodnotného a celistvého obrazu provází člověka během celého života. Necelistvost individuální struktury může být doplněna různými ideologiemi, a to i těmi, které jsou pro společnost i jedince destruktivní například agresí. Opakem je vyplnění chybějících částí rámce altruismem, láskou, uměním a vzděláváním.¹³⁶

V paměti člověka se od dětského věku vytvářejí emoční sítě zahrnující pocity, vzpomínky, šťastné i nešťastné okamžiky. Další zážitek vyvolá znovuobjevení dřívějších prožitků, které jsou tímto aktivovány. Právě tak umocňuje aktuální agrese pocit hněvu, a to pomocí frustrace zasunuté v této emoční síti.¹³⁷

V rámci zkoumání maligní, destruktivní agrese rozvádí Fromm pojem sexuální a nesexuální sadismus. Pokud budeme hovořit o nesexuálním sadismu, týká se týrání dětí a mladistvých. Fromm hovoří o tomto jevu jako poměrně mladém, přesněji historicky krátce vědecky zkoumaném. Týrání dětí se může projevovat různě a v odlišné intenzitě. Někdy se jedná o modřiny, jindy o vyhladovění dítěte, ale patří sem i týrání psychické. Sadismus je nejintenzivnější v době, kdy je dítě na dospělém závislé, ale snaží se projevit svoji vůli.¹³⁸ Je lhostejné, jestli se jedná o sadismus tělesný nebo psychický. Oba typy způsobují utrpení a mohou vést ke smrti týraného. Oba spojuje vášeň, a to mít *absolutní a neomezenou vládu nad nějakým živým tvorem*.¹³⁹

Od doby, kdy se touto problematikou Erich Fromm zabýval, dostaly otázky týkající se násilí na dětech, duševně nemocných nebo starých lidí úplně jiný, mnohem širší rozsah.

Vývoj lidského jedince je podle Fromma přímo závislý na tom, v jaké kultuře žije a jakými lidmi je obklopen. Ve společnosti, která je zavalená

¹³⁶ Tamtéž, s. 233.

¹³⁷ BERKOWITZ, Leonard. *Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation*. Psychological Bulletin [online]. 1989, vol. 106, iss. 1 [cit. 20. 11. 2011], s.59 – 73, zde s. 69. Dostupné z WWW:<http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/aggression/frustration%20aggression.pdf>.

¹³⁸ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 284.

¹³⁹ Tamtéž, s. 288.

obrovským množstvím informací, zbývá možnost pouhého *osvojování informací*, jež je podmíněno prostými podněty. Těmi jsou potřeba chvály, touha po uplatnění, úspěchu a vlastní prospěch. Dnešní člověk je stimulován právě těmito jednoduchými podněty a pudy. Jedná se o pudy sexuální žádostivosti, sadismu, narcismu a chtivosti. Stimulace těchto oblastí probíhá formou televizních filmů, reklamy a časopisů.¹⁴⁰ Nátlak na lidskou psychiku a podvědomá přání probíhá stále stejně a neustále se opakuje. Očekává se reakce lidského organismu. K tomu, aby se vždy dostavila, je nutné stupňovat podněty, které ji způsobují. Pokud se tak neděje, dostavuje se pocit nudy a znechucení.

Erich Fromm dokládá, že každý z nás ke svému životu potřebuje určitou míru podnětů, ale člověk duševně bohatý si je dovede vytvářet sám. Proto, aby mohly ovlivnit každého, jsou podněty vznikající v rámci spotřebního trhu velmi jednoduché. Jejich cílem je snadná zkonsumovatelnost a vyvolání co největší požadované reakce. Náročnost podnětů se v dnešní době stále více stupňuje a velmi znatelně se tento fakt projevuje u dětí. Jako malé si dovedou hrát s velmi jednoduchými věcmi. Každé dřívko nebo kousek papíru vzbuzuje jejich fantazií. Postupem času se obklopují stále komplikovanějšími hračkami a důvodem je otupělost vůči podnětům. Snad právě kvůli tomu se více stupňují podněty provokující lidské vzrušení. Neomylně nejúčinnějším faktorem působícím na naše smysly je ničivost, sadismus a projevy násilí.¹⁴¹

Ukládání emocí i negativních podnětů vzniklých na agresivním základě spolu s aktuální frustrací, vyvolá mnohem silnější agresi, než by se dala v určité situaci očekávat. Ukládáním veškerého zla, se kterým se naše děti setkávají, se v nich ukládají emoční zárodky agrese, která při

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 241.

¹⁴¹ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 242.

setkání s novým podnětem může propuknout se znásobenou intenzitou.¹⁴²

Ivo Čermák hovoří o dětské psychice, kterou narušuje v raném věku mnoho faktorů, ale jedním z nejvýznamnějších je televizní násilí. V tomto věku si dítě vytváří jakýsi scénář svého chování v dospělosti.¹⁴³ Taktéž předčasné probuzení sexuálního zájmu u dítěte například pornografií a setkání s brutálními sexuálními praktikami, mohou později u hochů vést k necitlivému a násilnému přístupu k partnerkám.¹⁴⁴ Souvislost mezi kulturou a vývojem a zdravotním stavem jedince hledá v rámci svých výzkumů i Ruediger Dahlke. Jeho kniha *Agrese jako šance* se věnuje různým psychosomatickým onemocněním, která mají souvislost vzniku a nebo jejichž důsledkem je agresivní chování.

U jedné z vážných psychických poruch dětí je jednoznačně prokázána souvislost mezi dětskou psychikou a vlivem společnosti. Touto poruchou je syndrom *ADHD – Attention Deficit Hyperactivity Disorder*, hyperaktivní porucha z nedostatku pozornosti. Tento syndrom je považován za produkt moderní doby a objevuje se u euroamerické populace. V této společnosti je jedinec už od útlého věku vystaven psychickému a následně fyzickému přepínání. Podle Dahlkeho původ syndromu vzniká již v prenatálním období, kdy je plod vystaven vysokofrekvenčním kmitům televizních obrazovek. Ty později ovlivňují různé etapy lidského života. Projevuje se preferencí konzumentarismu, stravování dítěte je hektické, spěšné, fyziologický pohyb se ztrácí. Zvláště u dětí je tento fakt problémem. Souvisí s dlouhodobým vysedáváním dětí i adolescentů před televizní nebo počítačovou obrazovkou. Absence pohybu neumožňuje přirozené odreagování možné agresivity. Audiovizuální produkce umožňuje rychlé předávání velkého množství

¹⁴² BERKOWITZ, Leonard. Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation. *Psychological Bulletin* [online]. 1989, vol. 106, iss. 1 [cit. 20. 11. 2011], s.59 – 73, zde s. 71. Dostupné z WWW: <http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/aggression/frustration%20aggression.pdf>.

¹⁴³ ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou : Fakta, 1999, s. 105.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 108.

informací, a to na úkor jejich kvality. Vnější podněty přesahující možnosti dětského organismu a často v dětech stupňují lhostejnost k násilí a deformují jejich pohled na sexualitu.¹⁴⁵

Dítě ztrácí schopnost posoudit, co je dobré a co je špatné. Nedovede posoudit mezi tím, co má a co nemá životní hodnotu. To by měl být úkol pro rodiče, pomoci dítěti s orientací v záplavě vnějších podnětů. Nedostatek pozornosti, kterou dítě projevuje například ve škole, je dominantním příznakem této poruchy, vzniká zahlcením mozkové kapacity dítěte mnohými zbytečnými informacemi. Mozek se potřebuje této zátěže zbavit a jeho vnímací schopnosti klesají.

Hyperaktivní jedinec vyrůstá podle Dahlkeho se svou poruchou a stává se z něj hyperaktivní dospělý. Vnímáme tyto hyperaktivní jedince jako stálou součást života naší společnosti. Jedná se například o workholické jedince, jejichž život je zavalen výhradně prací. V dospělém věku je už tato porucha chápána jako běžná touha po profesionálním uplatnění – získání privilegia být na slunci. Tento styl života je v konečném důsledku přínosný pouze pro farmaceutický průmysl a ambulantní psychologii. Nástup psychických i fyzických onemocnění u takto hektického způsobu života, je nevyhnutelný.¹⁴⁶

Nejdůležitější podmínka proto, aby se v dítěti vyvíjela láska k životu je, aby bylo obklopeno lidmi, kteří život milují a láskou žijí. Jedná se nejen o slova, ale především o celkovou atmosféru porozumění, vřelosti, výchovy ke svobodě, harmonii a k umění žít.¹⁴⁷ Velmi důležité pro úspěšný a všestranný život jedince jsou také dobré sociální podmínky a pocit materiálního dostatku. Také bez společenské svobody a spravedlnosti nelze tohoto cíle dosáhnout.

¹⁴⁵ DAHLKE, Ruediger. *Agrese jako šance. Psychická podstata zdravotních problémů a onemocnění*. Praha : Ikar, 2005, s. 393.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 395.

¹⁴⁷ FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha : Nakladatelství Josefa Šimona, 1996, s. 54.

5. Frommova kritika názorů Lorenze a Freuda

Ve všech předkládaných dílech se vyskytují různorodé názory a teorie zabývající se agresí. V návaznosti na rozlišení teorií na instinktivistické a behavioristické je zřejmý částečný rozpor mezi Frommovými, Freudovými a Lorenzovými závěry. Východiska všech tří teorií, i když někdy pouze částečná, nalézáme v pudové evoluční vrozenosti, jejíž původ vychází z Darwinových závěrů. Fromm souhlasí s tvrzením, že agrese je vrozenou záležitostí, a že se jedná o instinktivní reakci, ale nesouhlasí s její spontánností, o které hovoří Lorenz. Pokud bychom vycházeli pouze z instinktivistických teorií, mělo by veškeré chování pramenit z vývojové minulosti našeho druhu, která se stále aktuálně projevuje. Pokud vycházíme z behavioristických teorií, žije člověk pouze vzory sociálního systému.¹⁴⁸ Obě tyto teorie, které jsou pro jejich příznivce vzájemně nepřijatelné, staví Fromm na společný základ. Pouze při porovnání zvířecí obranné agresivity naráží na základní rozpor, protože u savců se agrese nehromadí a zvířata netouží po jejím vybití. Zde spatřuje chybu spojení zvířecí agresivity vycházející z obranné agrese a lidské agrese, která se projevuje formami ryze člověčími. Jedná se často o bezdůvodné násilí a zabíjení příslušníku stejného druhu, a to bez prokazatelné příčiny. Tento typ destruktivní agrese je dán pouze člověku. „Kdyby lidská společnost měla stejný stupeň vrozené agresivity jako šimpanzi žijící ve svém přirozeném prostředí, žili bychom v daleko přátelštějším světě.“¹⁴⁹ Na agresivitě jiných savců než jsou primáti, Fromm dokazuje neplatnost Lorenzovy hydraulické teorie hromadění agrese, která staví lidskou i zvířecí agresi na stejnou úroveň. Uvádí jako příklad krysy, kterými se jako druhem, majícím podobné společenské uspořádání jako lidský druh, zabýval ve svých studiích právě Konrád

¹⁴⁸ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 81.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 112.

Lorenz. Narozdíl od něj se Fromm domnívá, že agresivita u krys je způsobena vnějšími vlivy, ne vnitřními pochody uvnitř společenství.¹⁵⁰

Dalším rozporem při porovnání teorií Konrada Lorenze a Ericha Fromma je Lorenzův vědecký závěr, že si člověk nevyvinul instinktivní zábrany, brzdící mechanismy při zabíjení jedinců svého druhu. Nedostatek těchto zábran je nebezpečný, protože díky nim lidé vyvinuli veškeré zbraně, které jsou *náhražkami síly zubů a drápů, které mají šelmy dány přírodou a lidskému druhu chybí*.¹⁵¹

Fromm na rozdíl od Lorenze věří, že člověk má přirozené zábrany, které brání usmrcení zvířete i člověka. Projevují se schopností vcítit se do určitého zvířete na základě podobnosti určitých typů zvířecího chování, jež připomíná lidské vlastnosti. Schopnost mít rád se zpětně po uskutečnění násilí projevuje pocitem viny, lítostí a empatií. V rámci lidských vztahů se objevuje další schopnost, a to ztotožnění se s obětí agrese.

K tomuto tvrzení uvádí Fromm několik případů, a to z různých válek, kdy byl vojákům podsouván pocit jejich nadřazenosti nad nepřáteli, ať už to byli Židé či příslušníci asijských ras. Vymizením pocitu zosobnění a ztotožnění spolu s absencí veškeré empatie se stává vraždění a zabíjení nepřátel jakousi vnitřně omluvitelnou záležitostí. Další forma odosobnění vzniká při psychických poruchách, kdy jedinec ztrácí jakýkoliv vztah nejen k ostatním jedincům, ale také k sobě samému.¹⁵²

Další rozdíl mezi teoriemi Lorenze a Fromma je otázka, zda lidská populace je opravdu jednodruhová. A pokud ne, jakou možnost mají lidé se svými nedostatečnými smysly se v mantinelech jednoho druhu poznat? Člověk nerozeznává ostatní lidi jako příslušníky stejného druhu pomocí smyslů, protože nemá vyvinutý čich, aby je poznal pachově. Jednotlivci se vzájemně liší formou socializace, kulturou, oblečením a jinými viditelnými rozdíly. Právě zrak je pro člověka dominantním

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 126.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 127.

¹⁵² Tamtéž, s. 128.

rozlišujícím smyslem. Tím se tedy zpochybňuje Lorenzova teorie vnitrodruhové, intraspecifické agrese, protože Frommovým výkladem se z ní stává agrese mezidruhová, interspecifická, u které nebyla prokázána jakákoli genetická naprogramovanost.¹⁵³

Kritika Freudových hypotéz Erichem Frommem vyplývá z rozdílnosti teorií, které vytvořil Freud před a po první světové válce. Podle Fromma je v nich zásadní rozpor, a tím se snižuje jejich pravdivost. Ranější teorie opírající destruktivitu a agresi výhradně o sexuální pud, zahrnuje i destruktivitu vznikající ve spojitosti s egem, která nemá sexuální podtext. Formou nenávislné agrese se ego brání proti překážkám, které stojí mezi ním a uspokojením jeho sexuálních potřeb nebo ohrožují jeho sebezáchovu. Druhá Freudova teorie se vymezuje rozlišením pudu života – erota, proti němuž stojí pud smrti. V této době také rozlišuje Freud lidskou osobnost na Ono, Já a Nadjá. Radikální rozpor těchto dvou teorií spatřuje Fromm v poznatku, že původní teorie, která zahrnuje Já a sexuální pudy později nahrazuje pud smrti a pud života, ačkoli se Freud snaží o propojení obou teorií ztotožněním libida s pudem života. Druhá teorie tedy vnímá destruktivitu jako *primární jev života*.¹⁵⁴

Rozdílnost názorů Fromma a Freuda se objevuje při hodnocení samotného člověka. První teorie označuje člověka jako *izolovanou bytost*, která vytváří společenské vztahy s jediným zájmem, kterým je uspokojení vlastní slasti. Druhá teorie tento názor zcela mění. Člověk je svoji podstatou vztažen k jiným lidem, jelikož jej k tomu nutí pud života. Láska se stává důležitější než slast a mění se tím i náboženský Freudův postoj, který zprvu označoval náboženství za *iluzi bránící člověku v dosažení zralosti*, později názor mění a spojuje pud života – lásku s křesťanskou láskou k bližnímu.¹⁵⁵ Rozdíly ve Freudově učení spatřuje Fromm

¹⁵³ Tamtéž, s. 132.

¹⁵⁴ FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007, s. 435.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 436.

i v oblasti agrese, kdy rozdílné psychické jevy, jakými je destrukce, sadismus a agrese, zahrnuje pod doménu pudu smrti. Co není pud života, je automaticky Freudem zahrnuto pod pud smrti. Není zde podle Fromma patrné ani jednoduché rozlišení samotné agrese v rámci pudu smrti, kterou Fromm sám ve své teorii dělí na obrannou agresí, sadismus, nekrofilii a další podružné agrese. Tomuto dělení a specifikaci pojmů se Freud vyhýbá.¹⁵⁶

Další dominantní rozdílností hypotézy S. Freuda a E. Fromma je vliv společnosti a její kultury na agresivitu. Zatímco Freud přikládá kultuře druhotný význam a vychází především z vrozené pudové složky osobnosti člověka, Fromm považuje formující vliv kultury, morálky a výchovy na vývoj jedince ve společnosti za zásadní.

Moderní psychologické teorie vycházejí z více faktorů a snaží se zmapovat nejen vnější vlivy společnosti, ale zahrnují i vrozené dispozice a různorodé intraindividuální faktory a charakterové předpoklady jedince. Právě tato komplexnost umožňuje posun v oblasti výzkumů agrese, které se jeví tak důležité pro další přežití lidského druhu.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 454.

6. Závěr

Práce se pokouší představit názory na agresivitu myslitelů z různých oborů. Ti rozlišují samotnou agresi podle způsobu vzniku a zacílení agresivního chování. Za nutné považují oddělení mezi tím, zda je agrese pouze obrannou reakcí nebo je agresí destruktivní směřovanou k ničení a ubližování.

Ve všech třech vědeckých oborech, kterými je psychologie, filosofie a biologie, je patrný společný základ agrese, a to vrozený, pudový. Tato instinktivistická teorie vycházející z Darwinových základů tudíž slouží jako východisko všech ostatních hypotéz, které nemohou ignorovat pudovou složku agresivního chování. Konrad Lorenz ve svých závěrech považuje vrozenost agrese za nezpochybnitelnou. Ačkoli i ostatní teorie pudový základ připouští, teorie reaktivní přiděluje dominantní pozici při vzniku agrese samotné lidské psychice a společenským vlivům. Je to teorie podmiňující vznik agrese vnitřními a vnějšími vlivy. O nezastupitelném vlivu kultury na agresivitu jedince hovoří ve svém díle Erich Fromm. Oproti tomu Sigmund Freud vliv kultury a morálky nepřeceňuje. Třetí velkou teorií je teorie agrese stojící na učení, o které je zmínka ve čtvrté kapitole této práce. Jedná se o přejímání agresivního chování učením, což se projevuje především v chování dětí. Tuto souvislost zmiňuje Berkowitz v rámci problematiky hypotézy frustrace – agrese. Dětské agresivní chování a jednání vzniká podle této teorie napodobováním negativních příkladů.

Dnes se tyto teorie vzájemně prolínají a zahrnují velké množství aspektů. Při zkoumání agrese vychází současná moderní psychologie ze všech předkládaných teorií, které slouží k objasnění a následnému ovlivnění agresivity jedince i celé společnosti.

Seznam použité literatury

ARENĐTOVÁ, Hannah. *O násilí*. Praha : OIKOYMENH, 2004. ISBN 80-7298-128-5.

ČERMÁK, I.; HŘEBÍČKOVÁ, M.; MACEK, P. *Agrese, identita, osobnost*. Tišnov : Sdružení SCAN, 2003. ISBN 80-86620-06-9.

ČERMÁK, Ivo. *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár nad Sázavou : Fakta, 1999. ISBN 80-902614-1-8.

DAHLKE, Ruediger. *Agrese jako šance. Psychická podstata zdravotních problémů a onemocnění*. Praha : Ikar, 2005. ISBN 80-249-0546-9.

DE WAAL, Frans. *Dobráci od přírody*. Praha : Academia, 2006. ISBN 80-200-1421-7.

FREUD, Sigmund. *O člověku a kultuře*. Praha : Odeon, 1990. ISBN 80-207-0009-5.

FROMM, Erich. *Anatomie lidské destruktivity. Můžeme ovlivnit její podstatu a následky?* Praha : Aurora, 2007. ISBN 978-80-7299-089-4.

FROMM, Erich. *Lidské srdce*. Praha : Nakladatelství Josefa Šimona, 1996. ISBN 80-85637-28-6.

LORENZ, Konrad. *Takzvané zlo*. Praha : Mladá fronta, 1992. ISBN 80-204-0264-0.

SPURNÝ, Joža. *Psychologie násilí: o psychologické podstatě násilí, jeho projevech a způsobech psychologické obrany proti němu*. Praha : Eurounion, 1996. ISBN 80-85858-30-4.

WRIGHT, Robert. *Morální zvíře*. Praha : Lidové noviny, 1995. ISBN 80-7106-127-1.

ZRZAVÝ, Jan. *Proč se lidé zabíjejí*. Praha : Triton, 2004. ISBN 80-7254-518-3.

Internetové zdroje

BERKOWITZ, Leonard. *Frustration-Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation*. *Psychological Bulletin* [online]. 1989, vol. 106, iss. 1 [cit. 20. 11. 2011], s. 59 – 73. Dostupné z WWW: <http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/aggressionfrustration%20aggression.pdf>.

Cizojazyčné resumé

The aim of my paper is to introduce individual theories of aggression, which are divided according to the factors having influence on human aggressive behaviour and acting.

Basically, the literature is chosen from the works of Erich Fromm, Sigmund Freud and Konrad Lorenz. This choice enabled to divide the issue into three basic areas, that is: biological, psychological and philosophical ones. All three areas are elaborated further by the issue of the child aggression origin, in subchapters.

The impact of aggression on society is also emphasized by Hannah Arendt, who is trying to specify roots of social aggression, and is looking for individual and social responsibility for aggression.

The theory, derived from those researches plus from subsequent modern psychological concept, attempts to reveal causes of aggression. Easier understanding of aggression causes would enable to influence or eliminate factors causing/strengthening aggression, either caused by society or by ourselves. Such understanding is the aim of all scientists, who sacrificed their lives to research of aggression, a phenomenon so dangerous for human beings.